

પ્રકાશક : જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી, સં. ૧૯૯૦

મુદ્રક : પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ પટેલ,
ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પાંચ આના

નિવેદન

ગોસેવાનુ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં વાચકવર્ગને આપણા રાષ્ટ્રહિતના એક મહત્ત્વના અંગ પર ગાંધીજીના વિચારો એકત્રિત થયેલા જોવા મળી રહેશે. ગોસેવા એટલે હિંદુધર્મની લૌકિક વ્યાખ્યા એમ ગાંધીજી એક ઠેકાણે જણાવે છે. એ રીતે જોતાં, આ ગ્રંથ હિંદુધર્મના કે અહિંસાપાલનને અંગેના એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય પર ગાંધીજીના વિચારો રજૂ કરનારો ગણાય.

ગાંધીજીના લેખો પ્રથમ વિભાગમાં આપેલા છે. એક લેખ તેમનો રહી ગયેલો તે પરિશિષ્ટ વિભાગમાં ત્રીજો આપેલો છે. આ ઉપરાંત 'નવજીવન'માં ગોસેવાને અંગે પ્રસિદ્ધ થયેલું અન્ય લેખકોનું લખાણ બીજા વિભાગમાં મૂકેલું છે શ્રી. વાલજીભાઈએ લખેલી મહત્ત્વની ગોસેવા-લેખમાળા 'ગોરક્ષાકલ્પતરુ' તરીકે અલગ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, એટલે એમાંનું અહીં કશું નથી લેવાયું. શ્રી. વાલજીભાઈનો એ ગ્રંથ આની સાથે વાંચવામાં આવે તો ગોસેવાના આપણા પ્રશ્નની પૂરી સમજ ને તેના ઉકેલના ઉપાયો આપણને મળી રહેશે.

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત

૭

વિભાગ ૧ લો

૧ ગોરક્ષા	૩
૨ હિંદુધર્મની પરીક્ષા	૭
૩ ગોરક્ષા : આર્થિક દૃષ્ટિએ	૧૧
૪ ગોરક્ષાનો અર્થ	૧૫
૫ અખિલ ભારતીય ગોરક્ષામંડળ	૨૭
૬ મહાભારત કોમ	૩૧
૭ ગોરક્ષાનો ધર્મ	૩૮
૮ ગોરક્ષાની શરતો	૪૨
૯ ગાય વિં સેંસ	૪૭
૧૦ ગાય અને સેંસ	૫૨
૧૧ ગોરક્ષાની રીતો	૫૮
૧૨ ગોસેવકોને	૬૫
૧૩ ચમારખાના	૬૭
૧૪ ગોવધનિષેધ	૭૦
૧૫ બહુમતી	૭૨
૧૬ ગોવધ	૭૪
૧૭ ગોવધ કેમ અટકે	૭૬

અનુક્રમણિકા

૧૮ ગોધનનું રક્ષણ	.	.	.	૭૮
૧૯ ચામડાનું અર્થશાસ્ત્ર	.	.	.	૮૦
૨૦ ગોરક્ષામંડળો	.	.	.	૮૨
૨૧ આમ ગોરક્ષા થાય ?	.	.	.	૮૪
૨૨ અપંગ ઢોરોનું શું ?	.	.	.	૮૬
૨૩ ખસી કરવાનો ધર્મ	.	.	.	૮૮
૨૪ મ્હેસૂરમાં ગોરક્ષા	.	.	.	૯૧
૨૫ કાઠિયાવાડના ઢોરો	.	.	.	૯૯
૨૬ વાધરી માટે ભેંસ	.	.	.	૧૦૭
૨૭ એક ધાતકી રિવાજ	.	.	.	૧૧૦
૨૮ 'પેટ કરાવે વેઠ'	.	.	.	૧૧૨

વિભાગ ૨ બે

૧ પરોપકારમૂર્તિ	(મં હં દેશાર્ધ)	.	૧૧૭
૨ સાચી ગોરક્ષા	(૫૦)	.	૧૨૧
૩ ગોરક્ષા	(કાલેલકર)	.	૧૩૧
૪ ગોરક્ષા: વૈશ્યકર્મ	"	.	૧૩૬
૫ આપણું આશ્રિતો	"	.	૧૩૮
૬ ગોરક્ષાધર્મ	"	.	૧૪૬
૭ કામધેનુ	(રા. બા. ટાલમાકી)	.	૧૬૧
૮ આપણી પાંજરાપોળો	(પારનેકર)	.	૧૬૫
૯ ચહેરમા મળતા દૂધનું નીતિશાસ્ત્ર	"	.	

પરિશિષ્ટ વિભાગ

૧ અં ભાં ગોરક્ષા મંડળનું બધારણ	.	.	૧૬૯
૨ ગોરોવાસંધ	(વાલજીભાઈ)	.	૧૭૨
૩ બળદ વિં મોટર	(ગાધીજી)	.	૧૭૮
૪ આશ્રમની ગોરાળાના આકડા	.	.	૧૮૨

ઉપોદ્ધાત

[તાજેતરમાં એક મુલાકાતમાં ગાંધીજીએ પોતાના ગોસેવા વિષેના વિચારો જણાવેલા. તે મુલાકાતનું સત્તાવાર નિવેદન એમના લેખોના આ સંગ્રહના ઉપોદ્ધાત તરીકે ચાલે એમ હોઈ, તે નીચે આપવામાં આવે છે.

તા. ૮-૯-૩૩ને દિવસે એક સંસ્થાના પ્રતિનિધિએ પશુકુટીમાં ગાંધીજીની મુલાકાત લઈ ગોસેવા વિષે કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. પ્રથમ તેમણે પોતાના માસિકને સારૂ ગાંધીજી પાસે ખાસ સંદેશની માગણી કરી. ગાંધીજીના જવાબથી મુલાકાત શરૂ થાય છે

—પ્રકાશક]

ગાંધીજી—સંદેશો આપવા જોડેલો મને ઉત્સાહ નથી; કેમકે મારા વિચારો મુજબ કોઈ ગોસેવા કરતું નથી. તમારા પ્રમુખશ્રીને મેં મારા વિચારો કહ્યા હતા. હાલની હિલચાલમાં મુધારા કરવાની દિશાઓ પણ તેમને બતાવી હતી. તેમણે તે મુજબ કરવાનું કબૂલ્યું, આશ્વાસનો પણ આપ્યાં. પણ તે પ્રમાણે કર્યું નહિ ત્યારે મારે સંદેશો આપીને લાલ શો ?

પ્રતિ—ગોસેવા કરનારાઓમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ વિષે આ વાત યઈ; તેમના સિવાય ખીજા ઘણા લાઈઓ અને ઘણી ગોશાળાઓ આ કામ કરી રહ્યાં છે. તેઓ બધા

ગોસેવા

આ હિલચાલ વિષેના આપના વિચારો સંદેશા દ્વારા જ જાણી શકે એમ છે. આપની ઇચ્છા હોય તો તે સંદેશામાં જ તેમની ખામીઓ અને સુધારા વિષેનું દિગ્દર્શન થઈ શકે છે.

ગાંધીજી—કોઈ ગોરક્ષાવાળો ફડ માગવા આવે ત્યારે બે ચાર પૈસા આપીને જેમ તેને સામાન્ય રીતે વિદાય આપવામાં આવે છે, તેમ હું પણ એવો એકાદ સંદેશો આપું ખરો. પણ આવા કેવળ સંદેશાથી ખાસ કંઈ કામ સરશે એમ મને લાગતું નથી.

પ્રતિ—હીક; સંદેશાની વાત કોરે મૂકી હું આપને પૂછું છું કે, ગોસેવા વિષે આપના પહેલાંના ઉદ્દેશોમાં, આટલા વરસના વિચારો પછી, કંઈ ફેરફાર કરવા જેવું આપને લાગે છે? પહેલાંના ઉદ્દેશો આવા હતા:—

(૧) આ એક ગોસેવાનું કામ જ સ્વરાજ્યને નજીક લાવનારું છે. (૨) ગોવધ થાય છે ત્યાં સુધી મારો પોતાનો જ વધ થાય છે એમ મને લાગે છે. ગાયને છોડાવવાના મારા પ્રયત્નો હંમેશાં ચાલુ જ છે. મારા બધા પ્રયત્નો ગોવધ અટકાવવા માટે છે. ગાયને બચાવવા સારું પોતાનો પ્રાણ આપવા જે તૈયાર નથી તે હિન્દુ નથી (૩) મારી ઊંડામાં ઊંડી બે મનકામનાઓ છે: એક અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ અને બીજી ગોસેવા. આ કામોમાં ન્યારે ફતેહ મળે ત્યારે જ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ થાય. આ બેઉની સિદ્ધિમાં જ મને મોક્ષ દેખાય છે.

ગાંધીજી:—આ વિચારોમાં મારે કશોય ફેરફાર કરવો નથી. પણ તેનો અર્થ કરતી વખતે પૂર્વાપર સંદર્ભ અને ગોસેવાનો જે વ્યાપક અર્થ હું કરું છું તે ધ્યાનમાં

સેવા જોઈએ. મારી ગોરક્ષામાં હું જીવમાત્રનો સમાવેશ કરું છું. તમે કદાચ જાણતા ન હો કે ગોરક્ષા વિષે જે વાક્યો તમે ટાંક્યાં છે તેથીયે વધારે હું કહી ગયો છું. દાખલા તરીકે, મેં એમ પણ કહ્યું હતું કે ગોરક્ષાની ભાવના એ હિંદુધર્મની માનવજાતિને સારુ એક મોટી ભેટ છે. પણ ગોરક્ષાની મારી વિશિષ્ટ કલ્પનાને લઈને જ મારા આ ઉદ્ધારો હતા.

પ્રતિ—આપનું કહેવું હું સમજું છું. હવે તેને જ લગતો એક વધારે પ્રશ્ન પૂછી લઉં. કેટલાક એમ કહે છે કે, ગોરક્ષાનું કાર્ય નિરપેક્ષ રીતે કરતાં સત્ય અને અસત્યનો વિધિનિષેધ ખાસ રાખવાની જરૂર નથી ગોરક્ષાને સારુ ગમે તે કરી શકાય છે. આને વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે ?

ગાંધીજી—ગોરક્ષાના કાર્યમાં સત્યનો અપલાપ કરવો એ પ્રત્યક્ષ ગાયનો જ ભોગ આપવા જેવું છે; તેમ જ પ્રજા-હિતના કાર્યમાં સત્યનો દ્રોહ કરવો એ પ્રત્યક્ષ પ્રજાનો જ દ્રોહ કરવા જેવું છે. મારા આ વિશિષ્ટ વિચારો પ્રજાને ગમ્યા નથી અને ગળે ઊતર્યા નથી તેથી હાલની ગોરક્ષાની હિલચાલમાં પડવાની મારી ઇચ્છા નથી. ખરું જોતાં આજે પણ ગોરક્ષાને સારુ હું પરાકાષ્ટાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તે કેમ એ એક કોયડો જ છે. છાપાં પરથી એનો ઉકેલ ન આવી શકે. પણ એને વિષે મારી પોતાની તો ખાતરી જ છે. વખતે તમને પણ એનો ઉકેલ મળ્યો હોય.

પ્રતિ—હાજી, આપનો આશય હું સમજું છું.

ગાંધીજી—ગોસેવા વિષેનો મેં ખૂબ અભ્યાસ કર્યો છે. જેટલી ગોશાળાઓની મેં મુલાકાત લીધી છે તેટલી બીજી

ગોસેવા

કોઈએ લાગ્યે જ લીધી હોય. જોયેલી દરેક સંસ્થાનો મેં અભ્યાસપૂર્વક વિચાર કર્યો છે અને તે તે ઠેકાણે અભિપ્રાયો પણ લખી આપ્યા છે.

પ્રતિ૦—ત્યારે અત્યારના ગોરક્ષાના કાર્યમાં આપને જે દોષો લાગ્યા છે તેટલા તો આપ કહેશો ?

ગાંધીજી:—તે તમે વાંચી બતાવ્યા તે પ્રમાણે જ લગભગ છે.

પ્રતિ૦—ત્યારે ગાયોનું રક્ષણ કેવી રીતે થાય એમ આપ માનો છો ?

ગાંધીજી:—તે બધું હું કહીશ; પણ આ મુલાકાત માટે આપેલો વખત હવે પૂરો થયો છે. તેથી ફરીથી એક વાર તમે વખત નક્કી કરીને મારી પાસે આવો. હું જરૂર મુલાકાત આપીશ. તે વખતે આપણે વધારે ચર્ચા કરીશું; અને તમે જો આ કામ વિષે ખરેખર ઉત્સાહ ધરાવતા હો તો હું તમારો સહકારી કે તમે મારા સહકારી થઈને આપણે બન્ને આ કામ કરીશું.

૨

પ્રતિ૦—હું આપનું કહેવું જો ખરાબર સમજ્યો હોઉં તો તે આ છે કે સંપૂર્ણ સત્ય ને અહિંસા, નતિદ્વેષનો અભાવ, પરમતસહિષ્ણુતા અને પ્રેમ તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિનો સમાવેશ, એટલે કે દુગ્ધાલયો ને ચર્મોલયો વધારવાં અને ગાયોની કિંમત વધારવાના પ્રયત્નો કરવા—આ જ આપની ગોસેવાની કલ્પનાનું વૈશિષ્ટ્ય છે ને ?

ગાંધીજી:—સાવ સાચું. જે લોકો ગોવધ કરે છે તેઓ અજ્ઞાની છે. તેમને મારી નાખવાથી તેમનું અજ્ઞાન દૂર

થવાનું નથી. તેમનું અજ્ઞાન ટાળવા સારું સહાનુભૂતિ ને પ્રેમ-પૂર્વક જુદી જાતના પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. અને આર્થિક દષ્ટિએ પણ ગાયોની કિંમત વધાર્યા વગર આરો તો નથી જ.

પ્રતિ—તેમ કરતી વખતે ગાય વિશે વિશિષ્ટ ધાર્મિક ભાવના એટલે કે વિશિષ્ટ આદર કાયમ ન રહેવો જોઈએ અથવા તો તે સાચવવાનો પ્રયત્ન ન થવો જોઈએ એવો તો આપનો મત નથી ને?

ગાંધીજી.—ના, ના જિલટી આ ભાવના કે આદર ગોસેવાની મારી કલ્પનામાં જોટલી વસ્તુઓ સમાયેલી છે તે બધી અમલમાં મૂકવાથી જ કાયમ રહેશે ને સચવાશે.

પ્રતિ—આપની કલ્પના અમને માન્ય હોય તો કાર્યની પ્રગતિ માટે હવે પછી અમારે શું કરવું? એકાદ વાર્ષિક કે ત્રૈવાર્ષિક યોજના આપ સૂચવશે?

ગાંધીજી.—યોજના વાર્ષિક હોય કે ત્રૈવાર્ષિક હોય, આટલી વસ્તુઓ તમારે કરવી જોઈએ.

(૧) ગાયના દૂધના વપરાશ પર ભાર મૂકવો અને બીજા પ્રકારનું દૂધ બંધ કરવું;

(૨) ગાયના મૃત શરીરના બધા ભાગો ઉપયોગમાં આવે, તે નકામા ન જાય એવા પ્રયત્નો કરવા ને તેમનો પ્રચાર કરવો.

(૩) ગાયની ઓલાદ સુધારવાના પ્રયત્નો કરવા;

(૪) ગાયોને વધારે દૂધ આપતી બનાવવી, વગેરે;

પ્રતિ—ગોસેવકો આ પ્રયત્નો કરતા હોય ત્યારે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય એવાં કાર્યોની પણ આપ તેમની પાસેથી આશા રાખો ખરા?

ગોસેવા

ગાંધીજી:—ચિલકુલ નહિ. ગોસેવાનો વ્યાપક અર્થ તેઓ સમજતા થાય તો બસ છે. આટલી જાણથી પણ થણું કાર્ય થઈ શકે એમ છે. તમે ફક્ત ગોસેવાનું એક ખાસ અંગ હાથમાં લીધું છે, એટલો જ તેનો અર્થ થાય. હું અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરતી વખતે પણ ગોસેવાનું કામ કરવાનો દાવો કરું છું તે આ જ અર્થમાં.

પ્રતિ—આપ કહો છો તે ઢોળે અમે કામ કરવા માગીએ તો આપના તરફથી કેવી જાતની મદદ કે સાહકાર થઈ શકે એમ છે ?

ગાંધીજી —કાર્યકર્તાઓ માટે કેટલાક ગુણો આવશ્યક છે એમ હું માનું છું. તે કસોટીમાથી તમે કે તમારામાથી કોઈ પસાર થાય તો પૈસાને વિષે તેમને હું નિશ્ચિત કરી શકીશ.

પ્રતિ—તે કામને માટે ‘હરિજન’ જેવા જાપાની આવશ્યકતા આપને લાગે છે ?

ગાંધીજી:—જાણું કાઢવું આ પછીનું, બદલે છેવટનું કામ છે પ્રથમ અમુક એક વિશિષ્ટ વિચારોથી પ્રેરિત થઈને એક સઘટના થવી જોઈએ. ત્યાર પછી જાણુ કાઢવું ચોખ્ખું ગણાય. ‘હરિજન’ વિષે પણ મેં આ જ દષ્ટિ રાખી છે.

પ્રતિ—ગૌરક્ષાની સરચાઓના એકીકરણ પર અમે હાલમાં બહુ ભાર મૂકીએ છીએ. આ વાત આપને ક્યાં સુધી પસંદ છે ?

ગાંધીજી —તે કામ બહુ અઘરું છે, પણ તે મને પૂર્ણ પસંદ છે. તેમાં કંતેહમંદ થાઓ તો હું તમારું અભિનંદન કરીશ.

ગોસેવા

વિભાગ ૧ લો

•

•

ગોરક્ષા

ગોરક્ષા મને અતિ પ્રિય છે. હિન્દુધર્મનું મોટામા મોટું બાહ્ય સ્વરૂપ શું એમ જો મને કોઈ પૂછે તો હું ગોરક્ષા સૂચવું. એ ધર્મને આપણે ભૂલ્યા છીએ એમ મને વર્ષો થયાં દેખાયું છે. દુનિયામાં એવો મુલક મેં નથી જોયો કે જ્યાં ગાયનો વંશ હિન્દુસ્તાનના જેટલો રેઢિયાળ હોય. પ્રમાણમાં ઢોરનાં પાંસળા જેટલાં આપણે હિન્દુસ્તાનમાં જોઈએ છીએ તેટલાં બીજે કયાંયે જોવામાં નથી આવતાં. અંગ્રેજ પ્રજા ગોમાસલક્ષણ કરે છે; છતાં ઇંગ્લંડમાં મે રેઢિયાળ ઢોર જ નથી જોયાં.

જેવાં આપણાં ઢોર દૂબળાં, તેવાં આપણે છીએ. જ્યાં ઢોર ભૂખે મરે છે ત્યાં ત્રણ કરોડ મનુષ્યો ભૂખે મરે તેમાં નવાઈની વાત નથી.

આપણી પાંજરાપોળોની દશા જુઓ ! વ્યવસ્થાપકોની ઉદારતાને વિષે મને માન છે, પણ તેમની વ્યવસ્થાને વિષે

ગાંધીજી

મને ઘણું ઓછું માન છે પાંજરાપોળો ગાય ને તેના વંશની રક્ષા કરે છે એમ હું માનતો નથી. પાંજરાપોળો કંઈ રેઢિયાળ ઢોરોને રાખવાનું અને તેમને સુખે મરવા દેવાનું સ્થાન ન હોવું જોઈએ. પાંજરાપોળમાં હું આદર્શ ગાયબળદને જોવાની આશા રાખું. પાંજરાપોળ શહેરોની મધ્યમા ન હોય, પણ મોટાં ખેતરોમાં હોવી જોઈએ, અને તેમાં અઢળક પૈસા ખર્ચાવાને બદલે તેમાંથી અઢળક પૈસો પેદા થવો જોઈએ.

હિન્દુસ્તાનનાં ઢોરોને હિંદુ કેવી રીતે રાખે છે? તેને અણિયાળા પરાણા કોણ ઘોડે છે? તેની ઉપર અસહ્ય ભાર કોણ લાદે છે? તેને ઓછો ખોરાક કોણ આપે છે? તેની પાસેથી જોઈએ તેના કરતાં વધારે કામ કોણ લે છે?

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે, હિન્દુનું પ્રથમ કામ પોતાનું જ ઘર સાફ કરવાનું છે. મારી શક્તિ હોય, મને વખત હોય, તો હું પાંજરાપોળો સુધારવામાં, ઢોરની માવજતનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રજને આપવામાં, નિર્દય હિન્દુઓને પોતાનાં ઢોર ઉપર દયા શીખવવામાં, સ્વચ્છ દૂધ ગરીબમાં ગરીબ બાળકને ને રોગીને પહોંચવું કરવામાં ગૌરક્ષામંડળીઓને રોકું. એ મંડળીની વ્યવસ્થાનું મહાભારત કામ હું હિન્દુની પાસે પ્રથમ લેવરાવું.

પછી અંગ્રેજોને ગોમાંસનો ત્યાગ કરવાને વીનવું. રાજ્યો અંગ્રેજ પરાણાની માવજત કરતાં, તેમનો ખાસ ધર્મ સૂઝી જઈ, ગોમાંસ આપતાં પણ અચકાતા નથી; તેમને આ અધર્માચરણમાંથી મુક્ત થવા વીનવું ને શરમાવું.

ગોસ્તેવા

જ મળે એવો ઇશ્વરી ન્યાય છે. જ્યારે આપણા હેતુ મિશ્રિત હોય છે ત્યારે જ આપણે પ્રતિકૂળ પરિણામો અનુભવીએ છીએ. આજે જ મુસલમાનો પોતાની મેળે ઘણું કરી રહ્યા છે. મૌલાના અબ્દુલ ખારી સાહેબે ત્યારે જ મારી મદદ કબૂલ કરી કે જ્યારે તેઓ ગાયને બચાવવાની પરવાનગી પોતાના ધર્મમાં જોઈ શક્યા. હકીમ અજમલ-ખાન ગૌરક્ષાને સારુ ખૂબ મહેનત લઈ રહ્યા છે. બંને અલીભાઈઓના ઘરમાં ગોમાંસ આવતું જ બંધ થયું છે.

આમ જે સુધારો થઈ રહ્યો છે તેને આપણે શક લાવી અથવા ઉતાવળ કરી ન બગાડીએ.

કેટલીક જગ્યાએ હું ગોવધ અટકાવનારા કાયદાઓ કરાવવાની હિલચાલ જોઉં છું. કેટલેક ઠેકાણે મુસલમાનોની સાથે શરત કરવાની વાતો હું સાંભળું છું. બંનેમાં હું તો નુકસાન જ જોઉં છું. સુસ્ત હિન્દુ સામે અત્યારે એક જ ફરજ છે કે, નીતિન્યાયે ઉત્પન્ન થતી મુસલમાનોને મદદ કરવાની પોતાની ફરજ મૂંગે મોઢે બળવે. તેમાં બંનેના ધર્મની ને માનની પૂરી રક્ષા છે.

તા. ૧૫-૮-'૨૦

হুগ্‌জাও প্রাচীণ সো নহে মনস্ক লিখিত লেখিত কীটনহে
কলিত লে 'হু' পদ্যে প.ম.প.সে প্রসঙ্গিক হু হা

'প্র' হু.পদ্যে লিখিত হু প্রাপ্ত লিখিত 'প্রা' হু
প্রাচীন সো হুই হা হু 'প্র' প্রিহ্ম প্রাচীন-হু
হু সো হু 'প্র' প্রাচীন হু হু প্রাচীন — প্রাচীন প্রাচীন
প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন সো হা 'হু' হুই হু প্রাচীন
হু হু হু প্রাচীন প্রাচীন হু সো প্রাচীন প্রাচীন
প্রাচীন 'হু' প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন
হু প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন
হু প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন
হু প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন
হু প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন
হু প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন
হু প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন প্রাচীন

(প্রাচীন হু , প্রাচীন ,)

প্রাচীন প্রাচীন

ગાસેવા

છીએ. લાખો કરોડો હિન્દીઓને ઉછેરનારી એ માતા છે. એ ગાયત્રી રક્ષા તે ઈશ્વરની આખી મૂકસૃષ્ટિની રક્ષા છે. જે અજ્ઞાત ઋષિ કે દ્રષ્ટાએ આ ગોપૂજન ચલાવી તેણે ગાયત્રી શરૂઆત કરેલી. એથી નિરાળુ બીજુ કશું એનું ધ્યેય હોઈ જ ન શકે. આ પશુસૃષ્ટિની અરજ મૂંગી છે તેથી વળી વધારે જ અસરકારક છે. ગૌરક્ષા એ હિન્દુધર્મે દુનિયાને આપેલી બક્ષિસ છે. અને હિન્દુધર્મ પણ જ્યાં સુધી ગાયત્રી રક્ષા કરનારા હિન્દુઓ છે ત્યાં સુધી જ રહેશે.

એ ગાયત્રી રક્ષા કઈ રીતે થાય? રસ્તો એ જ છે કે ગાયત્રી બચાવવા જાતે નરવું. ગાયત્રી બચાવવા ખાતર માણસને મારવા તૈયાર થવું એ તો હિન્દુધર્મ તેમ જ અહિંસાધર્મ બંનેનો ઇનકાર કર્યા સમાન છે.

હિન્દુઓને તો પોતાની નપસ્યાના, પોતાની આત્મશુદ્ધિના અને આપભોગના બળથી ગાયત્રી રક્ષા કરવાનું કહેલું છે. આજકાલની ગૌરક્ષા તો મુસલમાનો જોડે કાયમના કંકાસ અને ઝેર કરવામા આવી રહી છે; જ્યારે ખરું જોતાં ગૌરક્ષાનો અર્થ એ છે કે, આપણે આપણી ગ્રેમસેવાથી મુસલમાનોનાં મન શુદ્ધી લેવાં.

પણ ખુદ હિન્દુઓ પોતે અત્યારે ગૌરક્ષા કેટલી સમજે છે? થોડા અરસા ઉપર એક મુસલમાન મિત્રે મને એક પુસ્તક મોકલેલું, તેમાં ગાય અને તેની ઓલાદ ઉપર આપણે જે ઘાતકીપણું ગુજારીએ છીએ તેનાં વિગતવાર વર્ણનો કરેલાં હતાં. તેનું ટીપેટીપુ દૂધ ખેંચી લેવાને ખાતર આપણે તેનું કેવું લોહી લઈએ છીએ, આપણે તેને બ્રૂએ મારી કેવી હાડપિન્ડર કરી મૂકીએ છીએ, તેનાં વાછરડાંઓની

[illegible]

၂၃၆

[illegible]

၇၈၆၃၇ ဟု ဖော်ပြပါရှိပါသည်။

ગાસેવા

બચાવવાની તેમની શક્તિથી જ થવાની છે. અત્યારે તો ગૌરક્ષાધર્મનો દાવો કરનારા આપણે ગાયને અને તેના વંશને ગુલામ બનાવી જાતે ગુલામ બન્યા છીએ.

હું શા સારુ મને પોતાને સનાતની હિન્દુ કહેવડાવું છું એ વાચકને હવે સમજશે. ગાય પ્રત્યેના મારા પૂજ્યભાવમાં હું કોઈથી ઊતરું એમ નથી. ખિલાફતની લડતને મેં અપનાવી છે, કારણકે હું જોઈ રહ્યો છું કે ખિલાફતની રક્ષા મારફત ગાયની સંપૂર્ણ રક્ષા છે. મારી મેવાના બદલા તરીકે ગાયને બચાવવા હું મુસલમાન મિત્રોને નથી કહેતો. હું ઈશ્વર પાસે રોજ એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે, જે લડતને હું સચ્ચાઈની લડત માનું છું તેને વિષેની મારી સેવા એની નજરમાં એટલી સમાય કે તે મુસલમાનોનાં દિલ પલટાવે, અને તેમને વિષે પોતાના હિન્દુ બિરાદરોને માટે એટલી મહોબ્બત પેદા કરે કે હિન્દુઓ જેને પોતાના પ્રાણ સમાન પ્રિય સમજે છે તે જાનવરને તેઓ બચાવી લે.

તા. ૯-૧૦-'૨૧

ગોસેવા

જગ્યાએથી ગાયનુ દૂધ સહેલાઈથી મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ભેંસનું જોઈએ તેટલું મળે. તે પણ, મારે મારું ખાસ ચીવટ રાખનારા મિત્રો આસપાસ વસે છે તેથી, ભેળસેળ વિનાનું મળે, નહિ તો તે પણ દુર્લભ. છેવટે મને તો ઈશ્વરની અને મિત્રોની કૃપાથી ગાયનુ દૂધ પણ મળ્યું છે. જોકે મિત્રોએ તો મને કહ્યું છે કે તેઓ બચાવી શકે તેમાંથી મને ગાયનું દૂધ મોકલે છે, છતાં મને ભય છે કે તેમને જોઈતા દૂધમાંથી મેં ભાગ પડાવ્યો છે. પણ મારા જેવાં સદ્ભાગ્ય કંઈ બધાના હોય છે? હું તો, મને પોતાને લિખારી મનાવતો છો, એક પણ અગવડ ભોગવવા જેવો નથી રહ્યો. મિત્રોના અસીમ પ્રેમની લાયકાત મારામાં ટેટલી હશે તે તો મારા મરણ પછી જો કોઈ દયા કરી શુદ્ધ હિસાબ કાઢશે તો જ ખબર પડશે.

પણ આ ગાયના દૂધની અછતે મને કરી જાગૃત કર્યો. હિંદુસ્તાન જેવો મુલક, જ્યાં જીવદયાનો ધર્મ પાળનારા અસંખ્ય મનુષ્યો વસે છે, જ્યાં ગાયને માતા સમાન માનનારા ધર્મચુસ્ત કરોડો હિંદુ વસે છે, ત્યાં જ ગાયના બેહાલ? ત્યાં જ ગાયના દૂધની અછત? ત્યાં જ ગાયનુ દૂધ ભેળસેળવાળું? ત્યાં જ ગરીબને તો દૂધમાત્ર અન્નબ્ય? આમાં નથી મુસલમાનનો કે નથી અંગ્રેજી સત્તાનો દોષ. જો દોષ કોઈનો છે તો હિંદુનો છે. તે દોષ પણ ઇરાદા-પૂર્વક નથી, અજ્ઞાનનો છે.

હિંદુસ્તાનમાં કેકેકાણે ગૌશાળા છે તેની સ્થિતિ દયાજનક છે. તેમાં પણ આવડતની ખામી છે. આ ગૌશાળા અથવા પાંજરાપોજોમાં અડળક ધન વપરાય છે.

તેને હું આટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું: ધર્મ ને વ્યવહાર બે હમેશાં વિરોધી વસ્તુ નથી. જ્યારે વ્યવહાર ધર્મનો વિરોધી જોવામાં આવે ત્યારે તે ત્યાજ્ય છે. ધર્મની કસોટી પણ તે જ્યારે વ્યવહારમાં ઉતારાય ત્યારે જ થાય છે. ધર્મમાં સામાન્ય કાર્યકુશળતા ઉપરાંત વધારેની જરૂર હોય છે, કેમકે વિવેક, વિચાર ઇત્યાદિ ગુણો વિના ધર્મનું પાલન જ અસંભવિત છે. અત્યારે તો ધન કમાવામાં મશગૂલ રહેલા ધનિક લોકો, પોતાની સાદાઈમાં, અનેક પ્રકારનાં દાન વગર-વિચારે કરે છે. તે દાનનો ભોગ થયેલી સસ્થાઓના વ્યવસ્થાપકો વગરવિચારે તે ચલાવે છે ને આપણે તેને અનુમોદન આપીએ છીએ. આમ ત્રણે પક્ષ અજાણપણે ઠગાય છે ને માને છે કે તેઓ ધર્મ કરે છે. સત્ય તો એ છે કે આમ ધર્મને નામે ઘણી વેળા તો છેક અધર્મ જ થાય છે. જો ત્રણે પક્ષ અથવા એક પક્ષ પણ વિવેકપૂર્વક ધર્મને સમજે ને તેને વ્યવહારમાં ઉતારે તો પ્રત્યેક સંસ્થા શુદ્ધ ધર્મથી શોભી નીકળે.

તા. ૨૦-૪-'૨૪

પીનારો, મુસલમાનોની બનાવેલી રોટી ખાનારો, અંત્યજની છોકરી ખોળે લેનારો જે હું, તેવાને સનાતની હિન્દુ કહેવો એ ભાષા ઉપર અત્યાચાર કર્યો કહેવાય. છતાં હું પોતાને સનાતની મનાવવાનો દાવો કરું છું, અને મને વિશ્વાસ છે કે એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે મારા મૃત્યુ પછી ગાંધી સનાતની હતો એમ સૌ કબૂલ કરશે. કારણ ગોરક્ષા મને બહુ પ્રિય છે.

ઘણા વખત ઉપર ‘હિન્દુત્વ’ ઉપર મેં ‘યંગ ઇન્ડિયા’-મા લેખ લખ્યો હતો, તે મારો અતિશય વિચારપૂર્વક લખેલો લેખ છે તેમાં હિન્દુત્વનાં લક્ષણોનો વિચાર કરતાં વેદાદિને માનવા, પુનર્જન્મમાં માનવું, ગીતાગાયત્રી આદિ માનવા, એ લક્ષણ ગણાવ્યા છતાં, સામાન્ય હિન્દુને માટે તો ગોરક્ષા વિષે પ્રીતિ એ જ લક્ષણ મેં ઠરાવેલું. કોઈ પૂછશે કે ૧૦૦૦૦ વર્ષ ઉપર હિન્દુઓ શું કરતા હતા? મોટા વિદ્વાનો અને પંડિતો બતાવે છે કે વેદાદિ ગ્રંથોમાં ગોમેધની વાત છે. જદા ધોરણમાં ભણતા સંસ્કૃત પાઠમાળામાં ‘पूर्वे ब्राह्मणाः गवां मासं भक्षयामासुः’ એ વાક્ય વાંચેલું, અને મેં મનને પૂછ્યું, ‘આ સાચું હશે?’ એવાં વાક્યો જતા હું માનતો આવ્યો છું કે વેદમાં એવી વાત લખી હોય તો તેનો અર્થ કદાચ આપણે કરીએ છીએ એ ન થતો હોય બીજો પણ સંભવ છે. મારા અર્થ પ્રમાણે અથવા મારા આત્માની પ્રતીતિ પ્રમાણે, —અને મને પાડિત્ય કે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આધારરૂપ નથી, પણ આત્માની પ્રતીતિ જ આધારરૂપ છે. —ઉપર ટાકેલાં વચનો જેવા વચનોનો બીજો અર્થ ન હોય, તો એવું હોવું જોઈએ કે તે જ બ્રાહ્મણો ગોભક્ષણ કરતા હતા કે

ગોસેવા

અને લોકોને મારા વિચાર શી રીતે સમજાવીશ? પણ ગંગાધરરાવે મને તાર કરેલો કે, તમારે તમારી શરતે સલાપતિ થવાનું છે. ભાઈ ચિકોડી તમારા વિચાર જાણે છે, અને તેમાં ઘણે અંશે સંમત છે એટલે મેં આવવું કબૂલ કર્યું. આટલું તો મેં પ્રાસ્તાવિક કહ્યું.

ચંપારણમાં એક સ્થાને ગોરક્ષા વિષે મારા વિચાર સંલગ્નાવતાં મેં કહ્યું હતું કે, જ્યેને ગોરક્ષા કરવી હોય તે એ વાત ભૂલી જાય કે ગોરક્ષા મુસલમાનોની પાસે કે ખ્રિસ્તીઓની પાસે આપણે કરાવવી છે. આપણે આજે એવું સમજતા લાગીએ છીએ કે, ખીજા ધર્મના લોકો ગોમાસ છોડે અથવા ગોવધ છોડે તેમાં જ ગોરક્ષાની સમાપ્તિ થાય છે. મને આ વાતમાં કશો અર્થ લાગતો નથી.

પણ એમ કહું છું તેથી એવું ન સમજશો કે કોઈ ગોવધ કરે તે મને પસંદ છે, અથવા ગોવધ હું સહન કરી શકું છું. ગોવધથી કોઈના આત્માને મારા કરતાં વધારે દુઃખ થાય છે એવો દાવો હું કબૂલ ન કરું. મને નથી લાગતું કે ખીજા કે કોઈ પણ હિંદુને ગોવધથી મારા કરતાં વધારે સખત આઘાત પહોંચતો હોય. પણ હું શું કરું? મારા ધર્મનું પાલન હું કરું કે ખીજા પાસે કરાવું? હું ખીજાને અહમચર્યનો ઉપદેશ દઉં અને પોતે વ્યભિચાર કરતો હોઈ તો મારા ઉપદેશનો શો અર્થ થાય? હું ગોમાંસભક્ષણ કરું અને મુસલમાનને અટકાવું તે કેમ અને? પણ હું ગોવધ ન કરતો હોઈ તોયે મુસલમાનને ગોવધ કરતાં પરાણે અટકાવવાનો મારો ધર્મ નથી. મુસલમાનોને જામરદસ્તીથી ગોવધ કરતા અટકાવવા એ તેમને જામરદસ્તીથી હિંદુ બનાવવા જેવું છે. હિંદુ-

ગાસેવા

ઉપર જીલમ કરવો એને હું ગાયની હિંસા સમજી. એક સિંધી મને કલકત્તામાં મળ્યો હતો, તે મને ત્યાં હમેશાં ગાયની ઉપર જે હિંસા થાય છે તેની વાતો કરતો. એક વાર તેણે મને ગવળીના મકાન ઉપર જઈને ફૂંકી ફૂંકીને દૂધ કાઢવાની ક્રિયા જોવાનું કહ્યું. એ ખૂની દસ્ય મેં જાને જોયું એ આજે પણ ચાલે છે એની મને ખાતરી છે. એ કરનારા હિંદુ છે. દુનિયામાં ખીજે કોઈ પણ સ્થાને ગાયબળદ આપણે ત્યાં જેવા બેહાલ છે તેવાં બેહાલ નહિ હોય. આપણા બળદો ઉપર હાડ અને ચામ સિવાય ખીજું કશું નથી હોતું. છતાં આપણે તેમની પાસે અપાર બોજા ઉઠાવરાવીએ છીએ. ત્યાં સુધી આ ચાલી રહ્યું છે ત્યાં સુધી ગોવધ બધ કરાવવાની માગણી આપણે કોઈની પાસે ન કરી શકીએ.

ભાગવતમાં ભારતવર્ષનો કેમ નાશ થયો તે વાંચીએ છીએ તેમા અનેક કારણોમાં આપણે ગોરક્ષા છોડી એ કારણ પણ આપવામાં આવ્યું છે. ગોરક્ષા કરવાની અશક્તિનો હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈની સાથે નિકટ સંબંધ છે. તમે અને હું જ શહેરમાં રહેવાવાળા છીએ, તેમને ગરીબોની સ્થિતિનો ખ્યાલ ન હોઈ શકે. કરોડોને એક ટક પૂરું ખાવા નથી મળતું, કરોડો સૂડેલા ચાવલ, અથવા આટો મરચા અને મીઠું ખાઈને મૃત્યુનો દર છે. આવા માણસો ગાયની શી રીતે રક્ષા કરે? હિન્દુસ્તાનમાં અનેક પાંજરાપોજો જૈનોના હાથમાં છે આ પાંજરાપોજોમાં બિમાર જનવરોને રાખવામાં આવે છે. ત્યાં વ્યવસ્થા કે સગવડ જેવા જોઈએ તેવાં નથી હોતાં. આપણી પાસે પાંજરાપોજો જ નહિ પણ સુંદર ટેરીઓ હોવી જોઈએ. મોટાં મોટાં શહેરોમાં સ્વચ્છ

ગાસેવા

કુગનેશરીક્રમાં, મારા સમજવા પ્રમાણે, કોઈ પણ પ્રાણીનો નાહક પ્રાણ લેવો એ પાપ છે એમ લાગેલું છે. મુસલમાનોને એવું સમજાવવાની શક્તિ હું કેળવવા ઇચ્છું છું કે, હિન્દુસ્તાનમાં હિંદુઓની સાથે રહીને ગોવધ કરવો એ હિંદુનું ખૂન કરવા બરાબર છે; કારણ કે ખુદાએ નિર્દોષ પડોશીનું ખૂન કરનારને મારે જન્મત નથી એમ હાગવ્યું છે, એવું કુરાન કહે છે. એટલે હું આજે મુસલમાનોને સાથ દઉં છું, તેમને દુઃખ ન થાય એવું વર્તન કરું છું, તેમની ખુશામત કરું છું, તે તે વાટે તેમની ધર્મવૃત્તિ જાગૃત કરવા ખાતર, તેમની સાથે વાણિયાપણું કે સોદો કરવા માટે નહિ. મારા કર્તવ્યપાલનના ફળ વિષે મુસલમાનો સાથે વાત નથી કરતો, તે વિષે તો ઈશ્વર સાથે જ વાત કરું છું. મારા ગીતાપાઠમાંથી હું સમજું છું કે ઉત્તમ કાર્યનું દુષ્પરિણામ કદી હોય જ નહિ. એથી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, મુસલમાનની સાથે વાચદો કર્યા વિના હું તેમને સાથ દઉં એ મારું કર્તવ્ય છે.

તેવી જ રીતે અંગ્રેજોના સંબંધમાં. આજે તેમને મારે જેટલી ગાય કપાય છે તેટલી મુસલમાનો મારે નથી કપાતી. પણ હું તો તેમનું પણ હૃદય જ હલાવવા મારું છું. અને તે તેમને એમ સમજાવીને કે, પશ્ચિમની સભ્યતા જેટલે અંગે વિરોધી હોય તેટલે અંગે તે ભૂલી, તેઓ અહીં રહે ત્યાં સુધી, અહીંની સભ્યતા શીખી લે. આપણે આપણા સ્વાર્થ પૂરતી પણ અહિંસા શીખશું, અહિંસાનું પાલન કરશું તો ગોરક્ષા થઈ શકશે, અંગ્રેજો મિત્ર થશે. અંગ્રેજો અને મુસલમાનો અને, મરીને, એટલે પોતાની કુરબાનીથી, હું

ઋષિઓએ મંત્રોનો અર્થ કરવા માટે ભારે તપશ્ચર્યા કરેલી. ગાયત્રીનો અર્થ આજે સનાતની કરે છે તે સાચો છે કે આર્યસમાજ કરે છે તે સાચો છે એ કોણ કહી શકે ? મારો તો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે ઈશ્વરે મોકલેલી કોઈ પણ વહીનો અર્થ—કોઈ પણ સૂત્રોનો અર્થ—આપણે જેમ જેમ સત્ય અને અહિંસાના પ્રયોગમાં વધતા જઈએ તેમ તેમ વધારે ખૂલતો જાય છે. ઋષિઓ કહી ગયા છે કે, ગોરક્ષા એ હિંદુનું પરમ કર્તવ્ય છે, કારણ તેથી મોક્ષ મળે છે. હું નથી માનતો કે, કેવળ સ્થૂલ ગાયત્રી રક્ષા કરીથી જ મોક્ષ મળી જાય, કારણ મોક્ષ મેળવવા માટે તો રાગદ્વેષ છોડવાની જરૂર છે. એટલે ગોરક્ષાનો અર્થ આપણે સામાન્ય રીતે કરીએ છીએ તેથી વિશાળ હોવો જોઈએ. જે ગોરક્ષાથી મુક્તિ મળતી હોય તો ગોરક્ષા એટલે કેવળ ગાયત્રી જ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રની રક્ષા હોવી જોઈએ એટલે, ગમે તેની હિંસા—કટુવાક્યથી સ્ત્રી, બાઈભાંડુ ગમે તેને દુઃખ લગાડવું, ગમે તે પ્રાણીને દુઃખ આપવું —એ ગોરક્ષાધર્મનું ઉલ્લંઘન છે, એ ગોભક્ષણ છે. હિંદુધર્મમાં ગાયત્રી ગણાનો ઉપદેશ છે એટલે શું ગાયને ન મારવી અને બકરીને મારવી ? અથવા ગાયને બચાવવા મુસલમાનને મારવા ? ગાયનો સંકુચિત અર્થ કરવાથી આવા ઘણાં અનર્થ થવા સંભવ છે. ગોરક્ષા કરનાર ઘણા હિંદુ બીજાં પ્રાણીઓના માંસનું ભક્ષણ કરે છે. તેઓ ગોરક્ષા કરવાનો દાવો ન કરી શકે એવી મારી અલ્પ મતિ છે.

લાલા ધનપતરાય કરીને એક થેલો સરખો માણસ મને કાલોરમાં મળવા આવ્યો હતો. તેણે મને કહ્યું કે, તું

ગોસેવા

કલ્યાણ શી રીતે થાય ? માટે મારી સલાહ એ છે કે મારુ આ વ્યાખ્યાન સાંભળીને તમે એક કમિટી બનાવો; તેમાં થોડા સાધુચરિત, ગોરક્ષાભક્ત હિંદુઓ મૂકો અને તેઓ સભાનું બધારણ રચી મે જે વાતો રજૂ કરી છે તેમાથી સ્વીકારવી હોય તેટલી સ્વીકારી સભાને કાયમનું સ્વરૂપ આપવા માટે આવતી પગિપદ આગળ સભાનું બંધારણ રજૂ કરે.

તા. ૨૫-૧-'૨૫

ગોસેવા

હતો; છતાં સભાપતિ બન્યો. પરિપદમાં એક દરાવ એ હતો કે એક સ્થાયી મંડળની સ્થાપના કરવી. મારે એ કાર્યમાં પણ ભાગ તો લેવો જ રહ્યો. તેથી દિલ્લીમાં ગયા બન્યુઆરીના છેલ્લા અડવાડિયામા પરિપદે નીમેલી સમિતિની સભા મળી. તે સભામાં અખિલ ભારતપીય ગોરક્ષામંડળની સ્થાપના કરવાનો નિશ્ચય થયો ને તેને સારુ બધારણ ઘડાયું, જે સમિતિએ પાસ કર્યું. આ મંડળ આટલે લગી પહોંચ્યું તેનું મુખ્ય કારણ વાઈના પ્રખ્યાત ગોસેવક ચૌડે મહારાજ છે. તેમની ઇચ્છાથી ને તેમના સાહસથી હું દોગઈ રહ્યો છું. તે સમિતિમાં દાદાસાહેબ કરંદીકર, લાલા લજપતરાય, બાબુ ભગવાનદાસ, શ્રી. કેળકર, દાકતર મુળે, સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી આદિ સભ્યો છે. પણ ભારતભૂપણ માલવીજી વિના આવા મંડળની હસ્તી હું અસંભવિત માનું તેથી મેં સૂચના કરી કે આ મંડળને જાહેરમાં મૂકતા પહેલાં તેમની સમિતિની આવશ્યકતા છે. સહુએ આ વાત માન્ય રાખી. તેથી તેમને મજદૂર બંધારણ બતાવવાનું કાર્ય મારે માથે આવ્યું. તેમને એ બંધારણ બતાવ્યું તેમણે પોતાની પસંદગી જાહેર કરી.

છતાં બંધારણ પ્રગટ કરતાં હું સંકોચાયો છું, કેમકે હજી સુધી સભાપતિત્વ મારે હસ્તક છે અને મૂળ સંસ્થાપકોની ઇચ્છા ને વસ્તુ મારે હસ્તક રાખવાની છે મારી યોગ્યતા વિશે મને શંકા રહ્યાં કરે છે, આ મહાન કાર્યમા આગેવાન ગણાતા હિંદુઓની સંમતિ ન હોય ત્યાં લગી તે શોભતી પ્રગતિ ન કરી શકે એમ મને લાગે છે. મારા અસ્પૃશ્યતા વિશેના દૃઢ વિચારોને લીધે મારું સભાપતિત્વ

[illegible][illegible]

ገጽ ፩ ለገጽ ፩

ગાસેવા

મારી છે. હું લોભી છું. હું ધર્મનો વિજય જોવા ને દેખાડવા અધીરો બન્યો છું. એને અંગે આવશ્યક જણાતાં કાર્યો કરવાની હોંશ રહ્યાં જ કરે છે. મને હિંદસ્વરાજ પણ તે જ અર્થે જોઈએ છે. ગોરક્ષા પણ તે જ અર્થે, રેંટિયો પણ તે જ અર્થે, હિંદુમુસલમાન ઐક્ય પણ તે જ અર્થે, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પણ તે જ અર્થે, મદ્યપાનનિષેધ પણ તે જ અર્થે. આમાથી ક્યુ કરું ને ક્યુ ત્યાગું? આમ તોફાની સમુદ્રમાં મારી અલિલાપાની નૈયા ડોલ્યાં કરે છે.

સમુદ્રમાં એક વેળા ભયાનક લાગતું તોફાન ચાલતું હતું. બધા ઉતારુઓ બેબાકળા થયા હતા. સહુએ મહેતા નરસૈયાના સ્વામીની સલાહ લીધી. મુસલમાનો અદ્વાલ પોકારવા લાગ્યા. હિંદુઓએ રામ, રામ, રામ, રામ, રામ શરૂ કર્યું. પારસી પણ પોતાના પાઠ ભણવા મંડ્યા સહુના ચહેરા ઉપર મેં ઉદાસીનતા જોઈ તોફાન શમ્યું ને સહુ રાજ થયા. રાજ થતાં વેત ઇશ્વરને પણ ભૂલી ગયા, ને કેમ જાણે કોઈ દહાડો તોફાન જ ન હોય એવા થઈ રહ્યા.

મારી સ્થિતિ વિચિત્ર છે. હું તો સદાય તોફાનમાં પડ્યો છું. એટલે સીતાપતિને ભૂલી નથી શકતો. પણ કોઈ વેળા મહા તોફાન અનુભવું છું ત્યારે તો પેલા મારા સાથીઓ કરતા પણ વધુ અકળાઉં છું ને ‘પાહિ મામ્ પાહિ મામ્’ પોકારું છું.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી ગોમાતાનું સ્મરણ કરી, ભગવાનનું ધ્યાન ધરી, આ બધારણ (જુઓ પરિશિષ્ટ) પ્રજ્વળી આગળ રજૂ કરું છું.

તા. ૨૨-૩-૧૯૫૫

ગાસેવા

પણ વાત એ છે કે મારું નસીબ જ એવું છે કે જે જે પ્રવૃત્તિ મેં મારી જિંદગીમાં ઉપાડી છે તે બધી મારા શોધવા ગયા વિના પોતાની મેજે મારા ખોળામાં આવીને પડેલી છે. હું અહીં વિજ્ઞાયતથી આવ્યો ત્યારથી એ જ વસ્તુનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. ખેલગામમાં ગોરક્ષા પરિપક્ષના પ્રમુખ થવાનું મેં ધારેલું નહોતું. કેવળ ત્યાંના કાર્યકર્તા સંજ્ઞાનોના પ્રેમને વશ થઈને મેં તે સ્વીકારેલું. પણ તે વેળા મારે સ્વપ્ને પણ નહોતું કે સ્થાયી સસ્થા બનાવવાનું મારે નસીબે આવશે. પણ ત્યાંના કાર્યકર્તાઓએ તો એ બધી વસ્તુની ગોઠવણ કરેલી હતી, એટલે એમાં મારે સહેજે હાથ ધાવવો પડ્યો અને કાર્યવાહક સમિતિ નીમી.....

આજે જે કામમાં તમારી સંમતિ અને સહાય માગું છું તે મહાભારત કામ છે. સ્વરાજ્યનું કામ આના કરતાં મહેલું છે એમ હું અનેક વાર કહી ચૂક્યો છું, કારણ આ કાર્ય ધાર્મિક છે, અને ધાર્મિક બૂલ થાય તો તેને હું મહા પાપ ગણું. સ્વરાજ્યના કાર્યમાં મેં ભૂલો કરી, એ ભૂલો માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો, તેને સુધારી લીધી અને હું ઊગરી ગયો. પણ આમાં કરેલી ભૂલો સુધારવી અઘરી છે ગોમાતાની સેવા જ એટલી વિકટ છે. દેડને દુખ હોય તો દેડ બોલી શકે, ખાદ્યણ અપ્રાદ્યણના ઝઘડામાં અપ્રાદ્યણને દુખ હોય તો તે બોલી શકે, હિંદુમુસલમાન પણ બોલી શકે, અને એક ખીજનાં માથાં ફાડી લે. પણ ગોમાતા તો મૂંગી છે, બોલતી નથી, તેને અવાજ નથી. તેના ઉપર જોટલો બોલે તો તેની તોટવો લે, તેને ઓન્દ્રેસિયા મોકલીએ તો ત્યાં ચાલી જાય; આપણા સ્વાર્થને સારુ તેની પ્રજ્ઞને આપણે

ગાસેવા

છું તેનું મને ભાન છે. અને તે ભાન રાખીને હું કહું છું કે, હું સનાતની હિંદુનો ધર્મ ધરાવવાનો દાવો કરું છું; અને એ ધર્મ મને શીખવે છે કે, ગાયને બચાવવા હું અગ્રેજ કે મુસલમાનને નથી હણી શકતો. ગોરક્ષા એટલે પ્રાણીમાત્રની રક્ષા. પણ પામર માણસની શક્તિની બહાર છે કે તે પ્રાણી માત્રની રક્ષા કરવાને પહેંચી વળી શકે. એટલે આ બધારણમાં કેવળ સ્થૂળ ગાયની જ રક્ષાનો ઉદ્દેશ જણાવવામાં આવેલો છે. આપણે એટલું કરીશું તોપણ બહુ કરીશું, અને એટલું ઉકેલીશું એટલે બીજા ઘણું કામ ઉકેલી શકાશે. ‘યથા પિટે તથા બ્રહ્માડે’ એ સત્ય વ્યવહારમાં અક્ષરેઅક્ષર સાચું છે. એક અગ્રેજ ઋષિએ કહ્યું છે—અને અંગ્રેજોના પણ ઋષિઓ હતા એમ હું માનું છું. —કે, મનુષ્ય, તું પોતાને ઓળખ એટલે બસ છે. એટલે વિવેક, વિચાર અને બુદ્ધિ તથા હૃદયથી આપણે આપણું કાર્ય કરીશું તો તેમાં સફળતા છે. ગાયની રક્ષા કરવી એટલે તેને કસાઈના હાથમાંથી બચાવવી એમ નહિ, પણ તેને આપણે પોતે જ હણી રહેલા છીએ તે કરતા અટકવું. ગોરક્ષાની આખી કલ્પનાની અદર હિંદુની પોતા પ્રત્યે અને ગાયની પ્રત્યે શી ફરજ છે તેનો જ વિચાર રહેલો છે.

આપણે ગોરક્ષાનું અર્થશાસ્ત્ર સમજેલા હોત તો આજે જેટલી ગાયની હત્યા આપણે થવા દઈએ છીએ તેટલી ન થવા દેત. આ દેશમાં માણસ દીક ગાયનું પ્રમાણ એટલું ઓછું છે કે તેટલું બીજા ક્યાયે નથી. આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ગાયનું દૂધ જેટલું ઓછું નીકળે છે તેટલું ઓછું બીજા ક્યાય

ગોસેવા

હાથમાં લેવી જોઈશે. એમાં કાયદો કરાવવાનું કામ નથી. ચોખ્ખામા ચોખ્ખું ઘી અને દૂધ આપવાનો આપણે ઠરાવ કરીએ એટલે બસ છે.

પણ મરે તે ઢોરોનુ આપણે શું કરીએ? આપણે તેના ચામડાને ઉતરાવીને તેનો ઉપયોગ કરીએ. તમને લાગશે કે, આ માણસ વિલાયત જઈ આવેલો છે એટલે આવી વાત કરે છે. પણ એમ નથી. મારી સૂચનામાં આપણા ચમારોનુ પણ રક્ષણ આવી જાય છે. આપણા ચમારો શું કરે છે? મૂએલાને એવી રીતે ચૂંથે છે કે એ આપણી આંખે જોયું ન જાય. એ વાત મને ચમારોએ જ કહેલી છે. અને એમ ચૂંથવામાં જ જિંદગી જાય, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અમે તે ખાઈએ છીએ, એમ પણ તેમણે બચાવ કરેલો હતો. મેં તેમને એ ખાવાની ના કહી. કોઈએ કહ્યું, અમને પુરાણી ટેવ પડી તે ન છોડાય. કોઈ કહે, ચમારનો ધંધો છોડાવો તો એ છોડાય, નહિ તો નહિ છોડાય. કેટલાકે કહ્યું, છોડવાની કોશિશ કરશું, પણ અધરી વાત છે. આ બધુ જોતા મને લાગે છે કે, ચમારખાનાનો ધંધો આપણે હાથમાં લેવો પડશે. હું તો ગાયને એટલે અંશે પૂજનારો છું કે, મેં ગાયનુ દૂધ કાઢવામાં થતા બળાતકારનું દક્ષિણ આફ્રિકામા જાણ્યુ ત્યારે ગાય અને બેંસનું દૂધ લેવાનુ તગેલું. એવો હું જોડા વગેરે માટે મરેલાં ઢોરનાં ચામડાનો ઉપયોગ કરવો એ અધર્મ નથી એમ માનનારો છું. બાકી તો આપણામાં આજે જીવતી ગાયનુ ચામડું, ચરખી અને માંસ લેનારા પડેલા છે. એવા વૈષ્ણવો પડેલા છે કે જે 'ખીક ડી' (ગોમાસની ચા) લે છે. તેમને પૂછુ છું કે તમે લી ગેગનું 'ગોર્માસ સત્ત્વ' કેમ લો છો? ત્યારે મને કહેવામાં

ગોરક્ષાનો ધર્મ

જેમ જેમ હું ગોરક્ષાના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરું છું તેમ તેમ મને તેનું મહત્ત્વ સમજાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન દિવસે દિવસે ગંભીર થતો જશે, કેમકે તેમાં આ દેશની આર્થિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છુપાયેલો છે. હું એમ માનું છું કે ધર્મમાત્રમાં આર્થિક રાજકીય ઇત્યાદિ વિષયો રહેલા છે. જે ધર્મ શુદ્ધ અર્થનો વિરોધી છે તે ધર્મ નથી; જે ધર્મ શુદ્ધ રાજનીતિનો વિરોધી છે તે ધર્મ નથી. ધર્મરહિત અર્થ ત્યાજ્ય છે. ધર્મ વિનાની રાજ્યસત્તા રાક્ષસી છે. અર્થાદિથી નિરાળા એવી ધર્મ નામની વસ્તુ નથી વ્યક્તિ અથવા સમષ્ટિ ધર્મથી જીવે છે, અધર્મથી નાશ પામે છે સત્યને અવલખીને કરેલો અર્થસંગ્રહ એટલે વ્યાપાર પ્રબળને પોષે છે. સત્યાસત્યના વિચારરહિત થયેલો વ્યાપાર નાશ કરે છે જૂઠ્ઠી ડૂઝકપટથી થયેલો લાલ ક્ષણિક છે; તેથી અંતે હાનિ જ થઈ છે, એવું અનેક દૃષ્ટાંતોથી બતાવી શકાય તેમ છે

ગોસેવા

આ વિચારો કલકત્તામાં આવેલી લીલુઆની ગૌશાળા જોવાથી ઉદ્ભવેલા છે. આ ગૌશાળા પાછળ અઢી લાખ રૂપિયા દર વર્ષે ખર્ચાય છે, પણ તેનું વળતર નહિ જેવું ગણી શકાય. અઢી લાખ રૂપિયા જેને દર વર્ષે ભેટ મળે એ ગૌશાળાની મારફતે ઓછામાં ઓછાં ૧૦,૦૦૦ નવાં જનનવરો દર વર્ષે ખચવાં જોઈએ. આ સસ્થામાં તો એટલાં જનનવરો પળાતાંયે નથી. આમાં સંચાલકોનો દોષ નથી, તેઓનો દુર્ગો નથી. મને જે મંત્રી એ સસ્થા જોવા લઈ ગયા તે યથાશક્તિ સેવા કરી રહ્યા છે. પણ અહીં પદ્ધતિનો દોષ છે, આવી સંસ્થાઓ ચલાવવાના જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી તે સંસ્થાઓનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ પ્રજાને મળતો નથી.

ધર્મના ખાતામાં વ્યવહારકુશળતાની આવશ્યકતા માનવામાં નથી આવતી. તે ખાતામાં સંચાલકો પોતે પૈસો ચોરે નહિ એટલે તે બરાબર ચાલ્યું ગણાય છે. જેમાં અઢી લાખ રૂપિયાની મૂડી દર વર્ષે ઉમેરાતી હોય એવા વેપારી ખાતામાં સારામાં સારા પગારદારોને શેકવામાં આવે; જ્યારે અહીં ધરના રોજગારમાં ગૂંથાયેલા વેપારી સેવાભાવે પોતાનો થોડો સમય તેને આપે છે. આપનારને ધન્યવાદ ઘટે છે, પણ તેથી ગોમાતાની રક્ષા થતી નથી. ગોમાતાની રક્ષાને સારું કાર્યદક્ષ માણસોની પ્રત્યેક ક્ષણ તે કાર્યને સારું મળવી જોઈએ. અને તે તો કેવળ જ્ઞાનવાન, તપસ્વી, ત્યાગી આપે અથવા કાર્યકુશળ ભોગી યોગ્ય પગાર લઈને આપે. ધર્મદા કરનાર વ્યવહારકુશળ ભલે ન હોય, પણ ધર્મદાના ખાતાં ચલાવનારમાં તો વેપારીના કરતાંયે વધારે કુશળતા

ગોરક્ષાની શરતો

મારા જીવનનાં આખરનાં વર્ષોમાં ગોરક્ષાના કાર્યનો બોલો મેં માથે લીધો એ વાતનું મને રહી રહીને દુઃખ થાય છે. પણ ન્યાં બોલ માગીને લીધેલા નથી હોતા, પણ ન પાછા વળાય એવી રીતે આવીને ઊભા રહ્યાથી માથે ચડાવી લીધેલા હોય છે, ત્યાં દુઃખ પણ શું માનવું? ગોરક્ષાની બાબતમાં મારું એવું જ થયું છે.

થોડા દિવસ ઉપર મારે ઘાટકોપગમાં ભાઈશ્રી નગીનદાસની બાહોશ વ્યવસ્થા હેઠળ ચાલી રહેલ જીવદયાખાતાની મુલાકાતે જવાનું થયું હતું. મુબઈ શહેરમાં હાલ રેડિયાળ-પણે ચાલતા અને અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરતા, દુધાળાં ઢોરોના ખાનગી માલેકીના તબેલાઓ ભરવસ્તી વચ્ચે છે, ન્યાં ઢોરોને હરવાકરવાની પણ જગ્યા નથી હોતી અને ન્યાં સારામાં સારાં ઢોરો અકાલે કસાઈખાને જાય છે. આ

ગોસેવા

૩. ઘણી ગોશાળાઓમાં છાણુમૂતર ઇત્યાદિ ફેંકી દેવામા આવે છે. આવા બગાડને હું ચોખ્ખો ગુનો જ ગણું.

૪. દરેક ગોશાળાની વ્યવસ્થા આ વિષયનુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ધરાવનારા માણુસોની દેખરેખ હેઠળ અને સલાહથી ચાલવી જોઈએ.

૫. દરેક ગોશાળા સ્વાશ્રયી થવી જોઈએ; અને યોગ્ય વ્યવસ્થા રહે તો તેમ થાય જ. દાનદેણુગીઓનો ઉપયોગ ગોશાળાઓને ખીલવવામાં થવો જોઈએ. આ સંસ્થાઓને કમાણી કરનારા ખાતાં ન જ બનવા દેવા. પણ જે કંઈ કમાણી થાય તે બધી લૂલાંલંગડાં, ખોડા, ઘરડાં વગેરે ઢોરો ખરીદી લેવામા અને કતલખાને જતાં હોય તેવા બધા ઢોરો ખુલા બજારમાં ખરીદી લેવામા ખરચી નાંખવી; એ કલ્પના ગોરક્ષાની યોજનાના મૂળમા રહેલી છે.

૬. હવે જે આપણી ગોશાળાઓ ભેંશો, બકરાં ઇત્યાદિને પાળવા લાગે તો ઉપલો હેતુ પાર પડવો અશક્ય થઈ પડે એમ છે. હું તો ધણુએ ઇચ્છુ કે સ્થિતિ જુદી હોય. પણ હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી તો, ન્યા લગી આખું હિંદુસ્તાન શાકાહારી નથી બન્યુ ત્યા લગી, બકરાંધેટાંને કસાઈની છરીથી આપણે બચાવી શકીએ તેમ નથી અને ભેંશો તો, જે આપણે ભેંશનુ દૂધ ખાવાનો ગળકો મેલી દઈએ અને ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરી ગાયના જ દૂધને પસંદ કરીએ તો સહેજે બચી જાય એવું છે.

પરંતુ દુ બની વાત છે કે, અત્યારે તો આપણામા ગાયનું દૂધ પડયુ મૂકી તેની જગ્યાએ ભેંસનુ દૂધ વાપરવાની

ગોસેવા

આપણે ન ભૂલવું જોઈએ કે, ગોરક્ષાની આપણી આ પ્રવૃત્તિ એ આખી ગોમાંસભક્ષક દુનિયા સામે દયાધર્મની દિશામાં આપણો એક મહાન પ્રયત્ન છે. તેથી, આખી દુનિયા મોટે ભાગે શાકાહારી ન અને ત્યાં સુધી તો, આપણી આ પ્રવૃત્તિને સારું જ મર્યાદાઓ મેં ઉપર વર્ણવવા પ્રયાસ કર્યો છે, તેના કરતા બહુ વધારે આપણે કરી શકીએ એમ લાગતું નથી. એટલું કરી શકીએ તોપણ ભવિષ્યની પ્રજાને સારું વધુ મોટા પ્રયત્નનો માર્ગ આપણે ખુલ્લો કરી આપીશું. એ મર્યાદાઓને ન ગણકારવી એ તો ભેંસ અને બીજાં પશુઓની સાથે સાથે જ ગાયને પણ, સદાને માટે કતલખાનાને સોંપવા બરાબર છે.

તા. ૩-૪-૨૭

ગોસેવા

હા, ઘાટ ઉપર ન્યા ગરમી હોય છે, ખેતરો મોટાં હોય છે અને પાણીની અછત હોય છે (પાડા માટે નહાવાતરવાની સગવડ નોઈએ) ત્યા પાડા કામનાં નથી, પણ કોંકણમાં તો તેમને માટે ક્ષેત્ર છે.

આપનું ચર્માલય તથા દુગ્ધાલય શહેરો માટે છે. ગામડાં માટે ઉછેર વિષેની સામાન્ય સૂચના કરતાં કોઈક સ્થૂલ માર્ગ બતાવવો નોઈએ. દરેક ગામમાં એક વસુ કે વ્રિયાળ્યાચા વૈલ રખાય, સાર્વજનિક ઉધરાણીમાથી તેનું થોડુંક ખર્ચ ચાલે, તેનો ઉપયોગ લેનારા પણ થોડુંક આપે, આ એક કાર્ય સાર્વત્રિક થઈ શકશે તેથી ગાયબળદની જાતિ સુધરશે. બીજા પણ એવા જ ઉપાયો આપ સૂચવશો ? ”

આ સવાલ ઠીક પુછાયો છે. મારા લેખની મતલબ બેંસને જતી કરવાની ન હતી, પણ બેંસનો બચાવ કરવો હોય તો તેનો વિસ્તાર ન વધારવાની અને બેંસને સ્વરાન્ય આપવાની હતી. ગાયને આપણે આપણા ઉપયોગને સારુ ધરવાસિની કરી છે ને તેથી તેનું રક્ષણ કરવાનો આપણો ધર્મ પેદા થયો છે. બેંસને જો આપણે ગાયની જેમ પાળવા બેસીએ તો ગાય અને બેસ બન્નેને ખોઈ બેસવાના એમ બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન હતો.

કોંકણનો દાખલો મારા અભિપ્રાયમાં મુદ્દલ ફેરફાર નથી કરાવી શકતો. જે બેસો આપણી પાસે છે તેનો ઉપયોગ તો કર્યો જ છૂટકો છે. તે બેંસોનો ઉપયોગ કોંકણ જેવા પ્રદેશમાં ભલે થાઓ.

આપણું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ છે. જ્યાં આપણે ગાયથી ચલાવી શકીએ ત્યાં બેંસની ઉપાધિ ન વહોરવી ગાયના

જોસેવા

સલાળીને બેસી ગયા, બીજાનું ગમે તે થાઓ' આવી વૃત્તિમાં જ આપણો એટલે દેશનો અને ધર્મનો ક્ષય રહેલો છે. આખા દેશના લાલમાં જ આપણો લાલ હોય એ વૃત્તિને પોષીએ તો જ એક પ્રજા બનીએ. એટલે સુધી પણ ન જઈ શકીએ તો ધર્મની તો વાત જ શી કરવી? દેશવૃત્તિમાં દેશનો લાલ પ્રધાનપદ ભોગવે. ધર્મવૃત્તિમાં જગતમાત્રનો, કીડીથી માંડીને બધા જીવોનો, લાલ પ્રધાનપદ ભોગવે.

આટલું વાંચ્યા પછી વાંચનાર આ આંકડા* વિચારે. આ કોષ્ટક સત્યાગ્રહાશ્રમનાં જનવરોના ખરચ ને તેમની આવકનું છે. તેમાં નામો છે તે ગાયોના છે. કોષ્ટક મોકલતાં વ્યવસ્થાપક લખે છે :

“ભેસ ગાય કરતાં વધારે આવક આપે જ એવો નિયમ નથી. આ ટીપમાં બતાવેલી કેટલીક ગાયો કમાતલ છે, કેટલીક ખાતલ છે, અને કેટલીક ખોટ આપે છે. જે ખોટ આપે છે તેને વિચાતી બધ કરવી પડશે, અને તેની પાસેથી કંઈક હળવું કામ લેવાય તો લેવા ધાર્યું છે એક વધ્યા ગાય પાસેથી કામ લેવાતું થઈ ગયું છે. ભેસના પાડાની કિંમત ઓછી આવે છે, ત્યારે વાછડા તો કેટલાક સો સો રૂપિયાની કિંમતના થાય તેવા જીજ્યા છે ને બે ત્રણ તો રેકડીમાં દોડે છે. તેથી ઘોડાગારી વિના ચલાવી શકાયુ છે.”

આશ્રમમાં ભેસ ન વધારવાનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. આ કોષ્ટક ઉપરથી ભારે અનુમાનો કાઢી શકાય એમ

* પ્રસ્તુત આંકડાનું કોષ્ટક પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટમાં આપેલું છે તે જુઓ.

૧૦

ગાય અને ભેંસ

એક અહિંસાના ઉપાસક લખે છે.

“ ‘ગાય વિં ભે સ’ આ લેખમા આપે આ પ્રમાણે લખ્યું છે :
‘મારા લેખની મતલબ ભે સને જતી કરવાની ન હતી, પણ ભે સને
ખચાવ કરવો હોય તો તેનો વિસ્તાર ન વધારવાની અને ભે સને
સ્વરાજ આપવાની હતી. ગાયને આપણે આપણા ઉપયોગને સાર
ધરવાસિની કરી છે, ને તેથી તેનું રક્ષણ કરવાનો આપણો ધર્મ
પેદા થાય છે.’

આમાં ‘જતી કરવી’ અને ‘સ્વરાજ આપવું’ એ બે વસ્તુઓ
સ્પષ્ટ સમજાતી નથી. સ્વરાજ આપવું એટલે શું કરવું ? એને
જંગલમાં છોડી દેવી ? કે એને વિષેની અત્યાર સુધી વહોરી
લીધેલી જવાબદારીનો ઇનકાર કરવો ?

ગાયનું દૂધ ભેંસના દૂધ કરતા વધારે સાત્ત્વિક છે કે નહિ એ
સવાલ તદ્દન જુદો છે. ભેંસના પાડાનો જ્યાં સુધી આપણે ઉપયોગ
કરી શકતા નથી ત્યાં સુધી પાડાને ખચાવી ભેંસનું દૂધ લેવું
આર્થિક દૃષ્ટિએ સોંધું નથી પડતું પાડાને મારીને કે મરવા દઈને
ભેંસનું દૂધ વાપરવું એમાં ઘાતકીપણું છે. માટે ભે સ મારફતે

ગોસેવા

સુધારા જેવા જ લાગશે. દુગ્ધાલય અને ચર્માલય પણ ગામડામા હોય એમ ન્યારે આપ કહો છો, ત્યારે લોકો એ ઝટ નથી સમજી શકતા એનું કારણ આદર્શ ગામડાની આપની કલ્પના લોકો આગળ સ્પષ્ટ રૂપમા નથી. આપ એનો કંઈક ચિતાર રજૂ કરશો ? ખેતરો ઓછામા ઓછાં કેટલા મોટા હોય, સુધરેલાં ઓખર વપરાય કે નહિ, દુગ્ધાલય ચર્માલયમાં યંત્રોને કેટલું સ્થાન છે, વગેરે અનેક સલાહોનો એમા હકેલ આવે તો ગામડામા કાર્ય કરનાર સેવકોને તે ખુબ ઉપયોગી થશે.”

ભેંશના સ્વરાજની વાત સ્પષ્ટ કરવા જેવું કંઈ ન હતું એમ ‘ગાય વિં ભેશ’નો લેખ લખતી વખતે મેં માની લીધેલું. જે જનવરને આપણે પાળીએ છીએ તેની સ્વતંત્રતા આપણે છીનવી લઈએ છીએ, પછી તેનું પાલન ગમે તેવા શુભ હેતુથી હોય. સેકડો અંગ્રેજો શુભ હેતુથી હિંદુસ્તાનનું પાલન કરે છે એમ માનીને રાએ છે, અને આપણે તે પાલનનો અસ્વીકાર કરીએ તોપણ આપણને એવકૂફ જાણી પોતાનો પાલન કરવાનો ધર્મ તજતા નથી. પણ જો આપણી બન્નેની વચ્ચે કોઈ ન્યાયાધીશ નિમાય તો આપણી આટલી જુખાની ખસ થાય : ‘અમારા દુખોની વાત પોતાની જાતે જ નિમાઈ એડેલા અમારા પાલનહારો શું જાણે ? એ તો કાં તો ત્રિકાળદર્શી ઇશ્વર જાણે અથવા અમે. અને અમે તો કહીએ છીએ કે અમારું હિત અમને છૂટા કરવામાં જ છે.’ એમ જ જો ભેશને વાચા હોત તો, અને ભેશ અને આપણી વચ્ચે તટસ્થ ન્યાયાધીશ નિમાય તો, અને ભેંશ આપણા જેવી દલીલ કરે, — અને કરે એમ હું માનું છું, — તો ચુકાદો એની નગફેણમાં જ થાય તેથી મેં લખ્યું કે, ભેંશને પાળવાનો મોહ છોડી દેવામાં આપણે ભેંશને જતી કરવાના

ગોસેવા

નથી તો હાડપિંજર થઈ મૂઆને વાકે જીવે છે, ઘરઘણી ઉપર ઘણી વાર બોળાઈ પડે છે, અને છેવટે મુખઈ છત્યાદિ શહેરોનાં કસાઈખાનાંમાં પહોંચે છે.

આ સ્થિતિમાં મહત્વના ફેરફારની આવશ્યકતા છે એ હું સમજું છું. પણ એ ફેરફારો કેમ થઈ શકે, આપણે પશ્ચિમમાંથી કેટલું લેવું જોઈએ, એ બધું અત્યારે કહેવા હું તો અસમર્થ છું. આ આખી વસ્તુ અત્યારે પ્રયોગશાળામાં છે શું કરવું છે એ જ જો હું સ્પષ્ટ સમજાવી શક્યો હોઉ તો તે કઈ રીતે કરવું એ તો અત્યારે દરેક સેવકે પોતાને સારું અને પોતાની જવાબદારી ઉપર ખીલવવું રહ્યું છે એવો સમય હતો કે જ્યારે આપણી સભ્યતામાં યોગ્ય ફેરફારો થઈ શકતા હતા અને ફેરફારોની આવશ્યકતાને લોકો કબૂલ કરતા હતા ત્યાં સુધી આ ઉન્નતિની શરતનો સ્વીકાર થતો હતો, ત્યાં સુધી આપણી સભ્યતા જીવતી હતી એમ કહી શકાય અત્યારે આપણે એમ જ માનીને બેઠા છીએ કે શાસ્ત્રને નામે જે છાપેલું પુસ્તક હાથમાં આવે તેમાં લખેલું બધું બ્રહ્માનો અક્ષર છે અને તેમાં વધઘટ થઈ જ ન શકે. આ ભયાનક માનસિક મૃત્યુમાંથી આપણે ઊગરી જવાનું રહ્યું છે યુગે યુગે આપણી રહેણીકરણીમાં વધઘટ થયેલી છે એમ આજે પણ આપણે નવી આખે જોઈ શકીએ છીએ એ નિયમનો સ્વીકાર કરીને નિઃસ્વાર્થ સરકારી સેવકોએ આત્મશ્રદ્ધા રાખી ગામડાંઓમાં પ્રવેશ કરવાનો રહ્યો છે બધાની વચ્ચે અમુક સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર અતિ આવશ્યક છે એ સિદ્ધાંતોના અમલમાં વિવિધતા હશે જ. એ અનિવાર્ય છે અને આવકારદાયક છે. તેમાંથી આપણને સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવાના સારામાં

ગોરક્ષાની રીતો.

નાશિકની પાંજરાપોળના વ્યવસ્થાપક ભાઈ પ્રાગજી ભાવજી એક કાગળ લખતાં નીચે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરે છે.

‘ ૧. ગોરક્ષાની સાથે ખેતી કરવાની ધણી જરૂર છે. ખેતીને લાયક સારા બળદ બનાવવા, સારા વાછડા ઉછેરવા, સાત્રં ખાતર બનાવવું, જનવર માટે સસ્તો અને સારો ચારો કરવાની પણ જરૂર રહે છે. અને ખેતી હોય તો ગાયો થોડા ખર્ચમાં પાળી શકાય છે.

૨ જનવરો વધારે પ્રમાણમાં અને ઓછા ખર્ચે પાળવાં હોય તો, જ્યાં આગળ નદી તળાવ અગર પાણીની ખીજ સગવડ હોય અને કુદરતી રીતે જંગલી ઘાસ થતું હોય, ત્યાં આગળ છાપરા કરી જનવરોનું વરસાદપાણીથી રક્ષણ થાય તેવી રીતે, શ્રાવણથી માગસર સુધી ચરવા રાખવા. આથી ખાવાનું ખર્ચ ન આવે, અને બાકીનું જ ગલ આસો કારતકમાં વઢાવીને બાર માસનો સંગ્રહ કરી રાખવાથી પાછળથી ઘાસની તાણ ન પડે, અને વધારે જીવોની રક્ષા થશે

૩. રખડતા અથવા હલકી જતના સાંઢ ગાયના ટોળામા ન રાખતાં ઉમદા સાંઢ પાળવા અને ઉછેરવા.

થાય જ છે, અને માંસમાંથી ચરબી નીકળે છે તેનો ઉપયોગ સંચાઓમા પુષ્કળ કરવામા આવે છે એટલે, એમ ને એમ દાટી દેવાનો ભાગ ઘણો થોડો રહેશે. પણ એ રહી ભવિષ્યની વાત. જે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામા આપણે આજે ધર્મનો બાધ ગણતા નથી તે બધી વસ્તુઓ આપણે પોતે ગોશાળા અને પાજરાપોળો મારફતે તૈયાર કરવાથી વધારેમા વધારે જનનવરો બચાવી શકીએ છીએ, એ તત્વનો સ્વીકાર કરીએ એટલે બધી શોધો થઈ રહેશે.

છેલ્લી સૂચનામાં ગોસેવકોને રહેલો ઠપકો વિચારવા જેવો છે. ગોરક્ષાના ઉપદેશકો કરતાં સેવા કરી કામ કરનારની અને સેવાકાર્યને અગે જ્ઞાન મેળવવાની ઘણી જરૂર છે. આ વાત દરેક ગોસેવકને નોંધવા યોગ્ય છે

પણ આ કાગળની સાથે જ મારી સામે એક છાપાની કાપલી પડેલી છે, જેમાં મને અનેક પ્રશ્નો પૂછેલા છે એ પ્રશ્નોના ગર્ભમા મેં સૂચવેલા ઉપાયો ધર્મને અનુસરતા નથી એમ બતાવવાનો હેતુ રહેલો છે, કારણ કે એ પ્રશ્નની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે મેં સૂચવેલા સિદ્ધાંતનો અનાદર કરેલો છે.

મેં સૂચવેલો સિદ્ધાંત આ છે. જે ધર્મ અર્થનો સર્વાર્થ વિરોધી છે, તે ધર્મ નથી પણ અધર્મ અથવા ધર્માભાસ છે. લેખકની માન્યતા એવી છે કે, એ સિદ્ધાંત સનાતન સૂત્રનો વિરોધી છે. હું પોતે એવું વિરોધી સનાતન સૂત્ર એક પણ જાણતો નથી. કુદરત તો આ સિદ્ધાંતને નિરંતર અનુસરે છે અને એ સિદ્ધાંતનો વિરોધી ધર્મ આજે કોઈ પણ જગ્યાએ ચાલી શકતો હોય એવું પણ મારા જાણવામા નથી.

ગોસેવા

અને તેથી હિન્દુસ્તાનમાં ૧૫૦૦ પાજરાપોળ અને ગોશાળાની હયાતી હોવા છતાં, ગાયનું રક્ષણ થતું નથી એટલું જ નહિ, પણ દિવસે દિવસે તેની કતલ વધતી જ જાય છે. એમ છતાં, આ સંસ્થાઓ મોજૂદ છે એટલે ગોરક્ષા થાય છે એવું માનીને સંતુષ્ટ રહેવું, તેથી કાંઈ ગોરક્ષાના ધર્મનું લેશ પણ પાલન થતું નથી, ન્યારે મેં સૂચવ્યા છે એ ઉપાયોથી એ પાલન થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવી વસ્તુ છે. ગાય જો દૂધ આપતી જ ન હોત તો ગોરક્ષાનો ધર્મ પેદા જ ન થયો હોત, એ દરેક ધર્માર્થી મનુષ્ય પોતાની મેળે વિચારી શકે એવી વસ્તુ છે. ખીજાં ઘણા નિર્દોષ જનવરો છે, જેનું પાલન કરવાનો ધર્મ કોઈને સૂઝ્યો નથી, અને સૂઝે તો એ ફેકટ જાય. ગાયનો ઉપયોગ છે તેથી જ તેની રક્ષા કરવાનો આપણો ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે એ ટીકાકારના પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકામાં આપી દઉં છું જવાબમાં જ સવાલ સમજાઈ જાય એમ છે તેથી સવાલ નોખા નથી ઉતારતો.

પ્રત્યેક ગોરક્ષણી સંસ્થામાં તેના પૂરતું ચર્મોલય હોવું જ જોઈએ, એટલે કે જે ઢોર મરે તેનો પ્રાથમિક ઉપયોગ કરતા સંસ્થાપકને આવડવું જોઈએ. આમ હોવાથી પ્રત્યેક ગોશાળામાં કેટલાં ઢોર હોવા જોઈએ એ પ્રશ્ન ઊભો થતો જ નથી.

ગોશાળામાં મૃત્યુનું પ્રમાણ કેટલું છે તેની મને કાંઈ ખબર નથી. પણ એ પ્રમાણ ચર્મોલયની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવાને સારું જાણવું જરૂરી નથી એક પણ ઢોર મરતું

ગોસેવા

કતલ થયેલા જનવરનાં ચામડાંનો, આપણા અજ્ઞાનને લીધે, છૂટથી ઉપયોગ કરી તે કતલના પાપમાં ભાગીદાર બનીએ છીએ.

પરદેશ જનારા મૃત જનવરનાં ચામડાંને રોકવા એ કેવળ આપણા જ હાથમાં છે. એટલે કે, ધાર્મિક દષ્ટિથી ચર્મલેયો ચલાવીએ તો, એ ચામડાંનો કબજો આપણે લઈ આ દેશમાં ઓછામાં ઓછા ૯ કરોડ રૂપિયાનું ધન બચાવીએ અને તેમાથી અસંખ્ય જનવરોને પાળીએ.

હાડકાનો ઉપયોગ મેં સૂચવેલાં ધાર્મિક ચર્મલેયોમાં અવશ્ય થાય અને થવો જોઈએ.

તા. ૨૯-૫-'૨૭

ગોસેવા

એ વાંચવાથી પણ દોરોની દયામણી સ્થિતિનાં કારણો માલૂમ પડશે જોકે આ બાબતમાં સરકાર ઘણું કરી શકે છે એમ હું માનું છું, તે છતાં પ્રજાએ ઘણું કરવાનું રહે છે. અને જ્યાં સુધી પ્રજા તે બાબતમાં જાગૃત ન થાય, કેળવણી ન પામે ત્યાં સુધી સરકાર ગમે તેવાં કાયદા કરે તોપણ દોર બચી શકવાના નથી. આમાં અર્થશાસ્ત્રનો અને ધર્મશાસ્ત્રનો મહાપ્રશ્ન છે. દોરને વિષે અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર શું કહે છે તેનો આપણે વિચાર સરખો કરવાને કેમ જાણે નવરા ન હોઈએ એવી દયામણી સ્થિતિ છે. આપણે ધર્માધતાને લઈને આપણી ધર્મદષ્ટિ ખોઈ ખેંદા છીએ, અને આજસને લઈને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા કંટાળો આવે છે. ગોમાતાના નામમાત્રના ઉચ્ચારણથી ગોમાતાની કે ભારતમાતાની સેવા થવાની નથી. તેનું રહસ્ય સમજી, ઘટતા ઉપાયો કરવાથી જ ગોમાતા અને તેના વશની સેવા અને તેની રક્ષાની સાથે આપણી પોતાની સેવા થઈ શકે તેમ છે. મને લખનારાઓને હું સૂચવું છું કે, તેઓએ આ પત્રમાં પ્રગટ થતા તે વિષેનાં લખાણોનો વિચાર કરવો. તેમાં વિચારદોષ કે હકીકતદોષ હોય તો તે બતાવે ન હોય તો તે પ્રમાણે આચરણ કરે.

તા. ૨-૫-૨૬

ગાંધી

આમડાના જ બને છે. એ ધંધાથી લાખો રૂપિયાની કમાણી થાય છે.

એ ધંધો હાલ ચમારોના અને મોચીઓના હાથમાં છે. તેમના હાથમાંથી મોટી પેઢીઓના હાથમાં જઈ ચમારો અને મોચીઓ ભૂખે ન મરે એનો બંદોબસ્ત આપણે કરવાનો છે.

જો આપણે ચેતીએ નહિ તો પરિણામ અમે ધારતી રાખીએ છીએ તેવું જ આવશે. આપણે આપણા કારીગરોની દરકાર જ નથી કરી. કારીગરોને ‘વસવાયા’ ઠરાવી તેઓનો અનાદર કરી દેશને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. કારીગરી હલકી ગણી, મહેતાગીરીને ટોચે ચડાવી ગુલામી સ્વીકારી છે. કડિયા, મોચી, સુતાર લુહાર, હજમ વગેરે વર્ગને ઊતરતા માની આપણે તેઓને દબાવ્યા છે. તેઓના ધંધામાંથી, તેઓનાં ધરમાંથી વિનય, વિક્રતા, સંજ્જનતા, સમ્યક્તા આપણે હરી લીધાં છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, એમનું જીવન શુષ્ક મન્યું છે અને એઓ પોતા પણ તે જીવનને ઉચ્ચ નથી માનતા. તેથી તેઓ શાળાનું જ્ઞાન મેળવે છે તો પોતાનો ધંધો છોડી દે છે, પોતાના ધંધાથી શરમાય છે મોચી ભણીને પોતાનો ધંધો છોડે છે; દરજી ભણે એટલે સોય છોડે છે; વણકર ભણીને સાળની સાથે વેર બાંધે છે. ને ભગી તો ભણે ને પાચખાનાં સાફ કરે એમ બને જ કેમ? જો આપણે હાથપગની મહેનતથી થતા ધંધાની અવગણના ન કરી હોત તો આવી કદિન દશામાં ત આવી પડત, અને ગ્રેજ્યુએટોને ભંગીનો ધંધો કરતાં પણ શરમ ન આવત.

—ከሰላም ጋር፣ ከሰላም ጋር፡

[illegible]

ገብገሚያዊ

ગોવધનિષેધ

(‘કેટલીક શંકાઓ’ એ લેખમાંથી)

[શ્રી. જી. કે. નરીમાને કેટલીક શંકાઓ ઉઠાવેલી, તેમાંની એક આ હતી: ‘દાર્નિષેધ ઠીક છે, પણ અફીણ વગેરે છોડાવવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ વળી વધારે ભારે વસ્તુ તો ગોવધનિષેધ છે. તેમા મેં (ગાધીજીએ) કેટલો હિસ્સો આપ્યો છે?’ આ શંકાનો ગાધીજીએ નીચે મુજબ ઉત્તર આપ્યો હતો:

—પ્રકાશક]

દાર્નિષેધ હું કરી રહ્યો છું; ગોવધને સારુ શું કરું છું, તેને મેં કેટલો વખત આપ્યો છે, એ ભાઈ નરીમાનનું છેલ્લું તીર છે. તે મર્મભાગે પહોંચ્યું છે. ગોવધથી મારા જેવા ચુસ્ત હિન્દુને કેટલું દરદ થાય એનો ભાઈ નરીમાનને ખ્યાલ કેમ આવી શકે? ગોવધ થાય છે ત્યાં લગી મારો પોતાનો વધ થાય છે એમ મને લાગ્યા કરે છે ગાયને છોડવવા મારો નિરંતર પ્રયત્ન છે જો મેં અત્યારે ધસ્લામને બચાવવા મારો પ્રાણ આપ્યો છે તો તે ગાયને બચાવવા સારુ. હું મુસલમાનોની

૧૫

બહુમતી

મ્યુનિસિપાલિટીમાં કે બીજી કોઈ જાહેર સંસ્થામાં ધર્મના સવાલોનો નિકાલ બહુમતીથી થઈ શકે ખરો? ધારો કે હિન્દુ મુસલમાન પારસી સલાસદો મળી બહુમતે એવો ઠરાવ કરે કે, હિન્દુ શાળાઓમાં અંત્યજ બાળકોને દાખલ કરવાં. ધારો કે કેવળ હિન્દુ મત જ લેવામાં આવ્યા હોત તો તે ઠરાવ ઊડી જત. આવી સ્થિતિમા ઉપર મુજબ થયેલો ઠરાવ વાજખી ગણાય? મને તો લાગે છે કે, વાજખી ન ગણાય એટલું જ નહિ, પણ તેવા ઠરાવ કરવાથી સુધારો જ અટકે. હિન્દુ સમાજસુધારો કઈ વિધર્મીઓના મતોથી થઈ શકે? અસ્પૃશ્યતા પાપ છે એવું જ્ઞાન ધણા હિન્દુઓને થવું જોઈએ. તેમા બીજનો મત કશા કામનો નથી. આ વાત સ્વયંસિદ્ધ ગણાય

તે જ પ્રમાણે, મુસલમાનોએ ગોરક્ષા કરવી કે નહિ તેનો નિર્ણય મિત્ર સમાજ બહુમતે ન જ કરી શકે. તે

ગોવધ

[હિંદુ-મુસલમાન વિખવાદના જે કાયમનાં કારણો: ગોવધ ને મસ્જિદ આગળ વગાડાતા વાળ. તે વિષે ચર્ચા કરતા ગોવધ વિષે જે લખેલું તે ભાગ અહીં લીધો છે. —પ્રકાશક]

પહેલું ગોવધનું ગોરક્ષાને હું હિંદુધર્મનું પ્રધાન અંગ ગણું છું. પ્રધાન એટલા સારું કે ઉચ્ચ વર્ગો તેમ જ આમત્રજ અન્નેને એ સામાન્ય છે છતાં આ બાબત પર એકલા મુસલમાનો સામે જ આપણે જે સદાય રોષ રહે છે તે હું કેમે કરીને સમજી શક્યો નથી અંગ્રેજોને વારસે દરરોજ કેટલીયે ગાયોની કતલ થાય છે પણ એ વિષે તો આપણે ભાગ્યે જ કદી શબ્દોચ્ચાર સરખો કરીએ છીએ માત્ર કોઈ મુસલમાન ગાયની કતલ કરે છે ત્યારે જ આપણે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ જઈએ છીએ ગાયને નામે જેટલા ટંટાઓ થયા છે એ એકેએકમાં નર્યો ગાંડપણુભર્યો શક્તિક્ષય થયો છે. એથી એકે ગાય બચી નથી ઊલટું મુસલમાનો વધારે આગ્રહી બન્યા છે, અને પરિણામે વધારે ગાયો કપાવા લાગી છે. મેં જોયું છે કે, ૧૯૨૧ની સાલમાં મુસલમાનોના સ્વયંપ્રેરિત અને ઉદાર પ્રયત્નથી જેટલી ગાયો બચી હતી તેટલી, કહો કે અગાઉનાં લગભગ વીસ વરસ દરમ્યાનના હિન્દુઓના પ્રયત્નથી નહિ બચી હોય.

ગોવધ કેમ અટકે

(‘સાચી ગોરક્ષા’ નામની શ્રી. મહાદેવ દેશાઈની નોંધ)

મુંગેરમા ભરાનારા બંગાળ બિહાર અને ઓરિસ્સાના ગોશાળા અને પાંજરાપોળ સંમેલનના માનદ મત્રીને ગાંધીજીએ જે પત્ર લખ્યો છે તેમા ગોરક્ષાનુ રહસ્ય નવી જ રીતે મુકાયુ છે. મત્રીએ ગોરક્ષાને લગતી, એક યોજના મોકલી હતી તેને મોળી જણાવી, ગોશાળાઓ તેમ જ પાંજરાપોળોનુ કેવી રીતે પરિવર્તન કરીએ તો તે સાચી ગોરક્ષાસંસ્થાઓ બને, તે ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે જણાવ્યુ છે.

‘ગોવધ કેવળ શહેરોમાં જ થાય છે અને તે રોકવાનો કેવળ એક જ રસ્તો છે. તે એ કે પશુ ખરીદવામાં કસાઈઓને પહોંચી વળવું આ તો ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે આપણે પશુ ખરીદીએ તે ઉપર જેટલો ખરચ થાય તે બધો આપણે તેમાંથી જ પાછો પેદા કરી શકીએ. અને એ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આપણે પોતે ડેરીઓ

ગોધનનું રક્ષણ

પણ જોકે રેંટિયો એ ગામડાની આબાદીનું કેદ છે, જતા એમાં બધું આવી જતું નથી. જે આપણાં ઢોર આપણા પર આર્થિક બોજને થઈ પડે તો આપણે ટકી શકવાના નથી. રજત-મહોત્સવના માનપત્રના ઉત્તરમાં મહારાજ સાહેબે મૂળા પ્રાણીઓ વતી જે ઉદ્દત્ત વિનંતિ કરી છે તે તમે સૌએ ધ્યાનમાં લીધી છે કે નહિ એ હું જાણતો નથી. એ સુંદર શબ્દો હું અહીં ઉતારું છું.

“મારી પ્રાર્થના છે કે એવી જ (ભાતુભાવની) વૃત્તિ મૂળા પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ બપજે, અને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યે, અને ખાસ કરીને જેમને આપણે પવિત્ર ગણીએ છીએ તેમની પ્રત્યે, તેમની મૂક લાગણીઓને સારું વધારે ને વધારે દયાભાવથી વર્તવાની કાળજી રાખીએ.”

મહાપુરુષો તો સાનમાં વાત કહી દે છે આમાં મહારાજ સાહેબે એ ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી હું જોઉં છું કે, મહારાજની મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને આદિકર્ણાટક પ્રજા સ્વેચ્છાપૂર્વક ગાયને અને એની સતતિને વધમાંથી બચાવે.

પણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, ઢોરની રક્ષાનો આ પ્રશ્ન કંઈ જિતન વિના અને એથીયે વધારે કંઈ મહેનત વિના ઉકલવાનો નથી. મારી ખાતરી છે કે, ગોવધ એ આર્થિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક થઈ પડે એવી સ્થિતિ ઉપજાવી શકાય એમ છે. આજે તો ગોવધ એ આર્થિક દૃષ્ટિએ અવશ્ય

[illegible]

ਜਿਸਦੇ ਮਿਸਾਲ

ચામડાનું અર્થશાસ્ત્ર

(‘ચામડાસાતી ગોશાળા’ એ નોંધ)

ચામડાસા એક નાનું ગામ છોટાનાગપુર પ્રાંતમાં છે. ત્યાંનું દશ્ય સુંદર છે. હવાપાણી સારા છે. ત્યાંની ગોશાળા જોવા મને લઈ ગયા હતા. ત્યાંના મંત્રી ઉત્સાહી છે. તેમના વિચાર ઉદાર છે, પણ દાની લોક તેમના વિચારનો અમલ થવા દેતા નથી. જે ટીકા મેં બીજી ગોશાળાને વિષે કરી તે અહીં પણ લાગુ પડે છે. આ ગોશાળા ૨૭ વર્ષથી ચાલે છે. તેટલા સમયમાં દોઢ લાખ રૂપિયાનું દાન મળ્યું ને ૧૦૦૦૦ ઢોરનું પાલન થયું. પ્રતિવર્ષ ૨૦૦ થી ૩૦૦ ઢોરનું પાલન થાય છે. પણ આટલા કાર્યથી સંતોષ ન જ માની શકાય. ૨૭ વર્ષમાં તો, જો પદ્ધતિસર ગોશાળા ચાલે તો તે લગભગ સ્વાશ્રયી બને. અહીં દૂધ છત્યાદિ થાય છે. પણ એક જ માણસ કેટલું કરી શકે? ગોશાળાશાસ્ત્રના જાણનાર ન હોય ત્યાં લગી જનવરોની પરીક્ષા વગેરે કેમ થઈ શકે?

ગોરક્ષા મંડળો

ભાઈ જીવરાજ નેણશી લખે છે :

“ આપે ‘નવજીવન’માં ગોરક્ષા માટે લખ્યું છે. વળી ભાઈ વાલજી ગોવિંદજીની લેખમાળા પણ છપાય છે. વળી આપે અખિલ ભારતવર્ષ ગોમડળની સ્થાપના કરી છે. હાલમાં દેશમાં જે પાંજરાપોળો અને ગોશાળાઓ છે તેમાં કેટલાક સાર્વજનિક ફડથી નભે છે, પણ કેટલાંક ધર્મચાર્યો, મદિરો, સાધુઓ મારફત નહર નાણાથી નભે છે, પણ વ્યવસ્થાની ખૂબ ખામીઓ જણાય છે. પાગળાં ઢોરોને સાચવવા સિવાય તેમનો ઉદ્દેશ હોતો નથી. આવી રીતે સેંકડો વર્ષોથી નહર નાણાઓ ખર્ચાયાં જાય છે, છતાં પરિણામે કાંઈ જ લાભ નથી, કારણ કે, નથી ઢોરોની જાત સુધરતી કે નથી કતલખાના બંધ થતાં. એટલું જ નહિ પણ દૂધ દિવસે દિવસે મોઢું અને ભેળવાળું મળે છે. મુંબઈ શહેરમાં પાંજરાપોળ, ગોરક્ષણ મંડળ, જીવદયા, પ્રાણીરક્ષક મંડળ વગેરે ઘણી મંડળીઓ છે. ધર્મને નામે પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે, છતાં પરિણામમાં મીંડું છે. હું એમ માનું કે, ન્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી આ મંડળોનો ઉદ્દેશ સામાન્ય રહેવો જોઈએ છે. વળી તંદુરસ્ત ઢોરો રાખી ચોખ્ખું દૂધ પ્રજનને આપી તેની પેદારામતથી પાગળા ઢોરોને નભાવવા જોઈએ કે જેથી ભેગોના તળેલા વગેરેમાં આવતાં ઢોરો કમી થાય, અને તે ઢોરો નકામાં થયે કસાઈખાને વેચાતાં બંધ પડે; તો જ કતલખાના કમી થાય આ બાબત જે જે મુખ્ય શહેરોમાં આવા મંડળો હોય તેનું એક સંમેલન કરી એક મુખ્ય મંડળ

આમ ગોરક્ષા થાય?

એક ગોસેવક લખે છે :

“મેં એક ગોશાળાની મુલાકાત લીધી તેમા આશરે ૪૫૦ ઢોરો છે. ખર્ચ દર વર્ષે ૨૦ થી ૨૫ હજાર છે. આવક ૧૫ થી ૨૦ હજાર. છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં આવક કરતા ખર્ચ ૧૧ હજાર વધુ રહ્યું છે. ૪૫૦ ઢોરોમાથી દૂધ દેનારી ગાયો માત્ર દસ છે. નાના વાછરડાંને મોટા કરે છે અને દૂધ આપવા જેવા થાય ત્યારે ગામના ભાઈઓ પૈસા દીધા વિના તેને લઈ જાય છે. એટલે દાન દેનારાઓને ખર્ચે વાછરડા મોટા થાય અને દૂધ દેવા જોગ થાય એટલે વગર પૈસા સ્થાનિક લોકોમા જાય. સ્થાનિક લોકો પાસેથી તો ગોશાળાને કંઈ જ ન મળ્યું હોય.”

આ હકીકત દુઃખદેણ છે. અને આ પ્રમાણે ઘણી ગોશાળાઓનું ચાલતું હશે ૧૫૦૦ ગોશાળા એ નાનીસૂતી વસ્તુ નથી એટલી ગોશાળા સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી હોય, તેનું એક તત્ત્વ હોય તો તેની મારફતે હજારો ઢોર નબે, કરોડોનું ધન વધે અને ગોરક્ષાની ચાવી આપણને હાથ લાગે. મજૂર ગોશાળામા ૧૧ હજાર રૂપિયાની ખોટ ન જ આવવી જોઈએ એક પણ વાછરડાનું દાન થાય જ નહિ. જો આ જ ગોશાળા આદર્શ દુગ્ધાલય અને તો તે જ ગામને સસ્તું દૂધ મળે, ઘી મળે, અને તેની જ સાથે ચર્માલય

અપંગ ઢોરોનું શું?

એક ગોસેવક લખે છે :

“ગારક્ષાનો પ્રશ્ન તમે જે રીતે ઉપસ્થિત કર્યો છે તે છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી બનેલી ઘટનાઓના પરિણામે છે એમ હું સમજું છું. તેનું વાસ્તવિકપણુ પ્રત્યક્ષ છે. દુધાળાં ઢોરનું એ જ રીતે રક્ષણ થઈ શકે. પણ આપણા દેશની પાંજરાપોળોની સ્થાપનાના મૂળમાં જુદી જ ભાવના રહેલી છે. તેનો હેતુ તો એ છે કે અપંગ ઢોરો, જેનું પાલન કોઈ ન કરે, તેનું પાલન પાંજરાપોળોમાં કરવું. દુધાળા ઢોરોને તો લોકો પોતાના સ્વાર્થની ખાતર પણ સંભાળી લે. તમારી યોજનામાં અપંગ અથવા વસૂકી ગયેલા ઢોરોને સારું સ્થાન છે કે નહિ, એ ખરોખર સમજાયું નથી. કેટલાક કહે છે કે, દુધાળા ઢોરોને બચાવવામાં જેટલું દ્રવ્ય જાય છે તે વ્યર્થ છે, કેમકે તેટલું દુધાળાં ઢોરોને ઓછું મળે છે. તમારો પણ એવો જ અભિપ્રાય છે? અને જો એમ જ હોય તો જીવદયાનો શો અર્થ? જેમ આપણે ઘરડાં કે અપંગ થયેલાં માખાપનો ત્યાગ નથી કરી દેતા, તેમ જેણે જિંદગીભર માનવજાતિની સેવા કરેલી છે તે ઢોરો જ્યારે સેવા ન આપી શકે ત્યારે તેમનો ત્યાગ આપણે કરી શકીએ?”

મારા લેખો જેમણે ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા હોય તેમના મનમાં મારા વિચારોને વિષે પ્રશ્ન ઊડી જ ન શકે, કેમકે અપંગ જાનવરોને નાખી દેવાની કલ્પના સરખીયે

ખસી કરવાનો ધર્મ

એક નવયુવક પૂછે છે કે, જોકે તે જાણે છે કે આખલાની કિંમત કંઈ નથી ગણાતી, ત્યારે ખસી કરેલ બળદની કિંમત ખેડૂતો પુષ્કળ આપે છે, છતાં આખલાને ખસી કરવામાં પાપ મનાય છે તેનું શું ?

આ પ્રશ્નની ચર્ચા તો ‘નવજીવન’માં થઈ ગઈ છે. પણ તે ઘણાને યાદ નહિ હોય. પ્રશ્ન સહેજે ઊઠે એવો છે. ખસી કરવામાં દોષ નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી. શાસ્ત્રે તો પૂર્ણ ધર્મ અને વ્યવહારધર્મ બંને શીખવ્યા છે. વ્યવહારધર્મમાં ખસી કરવાની છૂટ છે એટલું જ નહિ, પણ આજ્ઞા છે. ખસી કરવાની પ્રથા બહુ પ્રાચીન છે; એટલી પ્રાચીન છે જેટલી ગાયનું દૂધ પીવાની છે. વાંચનારને આટલું પણ જ્ઞાન હશે કે, ઘોડા ઇત્યાદિ જનાવરો જેમનો મનુષ્ય ઉપયોગ કરે છે તેમને પણ આવશ્યક જણાતાં ખસી કરવામાં આવે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ છે. આરભમાત્ર દોષમય છે. એ દષ્ટિએ ખસી કરવાની ક્રિયા દોષમય છે. વાંચાને ખસી કરતા યત્કિયિત પણ દુઃખ થાય છે, તેથી પણ તે ક્રિયા

:પ્રજા પ્રતિ જલભરિ લાગી જલદીપ્તિ મુજી રૂઝી નીલ 'કે' જી શિખ
 જલપ્રભવિત 'કે' જી રૂઝી રૂઝી જાતી જલપ્રભવિત જાતી
 'કે' જી રૂઝી જાતી

[illegible][illegible]

ይዘቱ ሆኖታል ሆኖታል

એટલે કે, ખાતી હતી તેના કરતાં વધારે દેતી હતી. તે ગાય આજે ભારતભૂમિ ઉપર ભારરૂપ થઈ પડી છે, એટલે કે, ખાય છે તેના કરતાં ઓછું દે છે. તેથી ઘણા અજ્ઞાનને વશ રહીને બેદરકારીથી ભેંસને પાળી ભેંસનું દૂધ પીતા થયા છે. અસંખ્ય ગાયો કતલ થવાને સારું ઓસ્ટ્રેલિયા ચડે છે. સંખ્યાબંધ ગાયોની કતલ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે ને તેનું માસ બ્રહ્મદેશ જાય છે. ખીજી સંખ્યાબંધ વણુમોતે મરે છે. વણુમોતે મરતી ગાયની સંખ્યા તો કોઈની પાસે છે જ નહિ. આકીની જે જીવે છે તે મૂઆવાંકે જીવતી જોવામાં આવે છે. પૂરું દૂધ નથી આપતી તેથી પૂરો ચારો નથી પામતી.

જો આપણામાં ધર્મમંદતા ન આવી હોય, ધર્મને વિષે બેદરકારી ન આવી હોય, તો આપણે ખીજાં શાસ્ત્રોની જેમ ગોસેવાશાસ્ત્રનો પણ રીતસર અભ્યાસ કરીએ, અને પ્રાચીન વહેમો અથવા પ્રાચીન પ્રથાઓ, જેમનો આજે ઉપયોગ ન હોય અથવા જે હાનિકર થઈ પડી હોય, તેમનો ત્યાગ કરીએ.

એટલે, હું તો ઘણા વર્ષો થયાં એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, જે વાછઝાઓ સારી ગાય ઉત્પન્ન કરવા લાયક ઉત્તમ વંશના ન હોય તેમને બધાને બચપણમાં ખસી કરી બળદ તરીકે ઉછેરવા, અથવા ખીજાને તેમ કરવા પ્રેરવા, એ પ્રત્યેક ગોસેવકનો ધર્મ છે. કલ્પિત અથવા આદર્શ પણ અશક્ય ધર્મને નામે, સમયાનુસારી આવશ્યક ધર્મને અવગણવો એ પાપ છે

તા. ૨૨-૯-૧૯૮૬

માત્ર શિરસ્તા મુજબનો જ હશે એમ માની, અને કંઈ ખાસ લખવાનું નહોતું સૂઝતું તેથી મે તેનો જવાબ આપ્યો ન હતો. પણ તમારા બીજા પત્ર ઉપરથી જોઉં છું કે તમે મારો અભિપ્રાય મેળવવા આતુર છો. પણ જ્યારે એ પત્ર મને મળ્યો ત્યારે હું એટલા બધા કામથી ઘેરાયેલો હતો કે, તે વેળા માગ વિચાર એકઠા કરી મારો નિશ્ચિત મત બતાવવાનો મને સમય નહોતો મળ્યો. આજે પણ આ પત્ર મારા બિહારના પ્રવાસ દરમ્યાન જ લખી ગયાં છું. હું આશા રાખું છું કે આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈને આપ મને જવાબ મોડો આપવા માટે મારી આપણો. કદાચ હવે તમને એનો ઉપયોગ પણ ન રહ્યો હોય. છતાં પ્રથમ મે તમારા કાગળનો જવાબ ન આપ્યો તેમા અને હવે આટલો મોડો મોડો જવાબ આપવામાં કશો અવિવેક તો નથી જ એટલું આપને જણાવવાનો સંતોષ મારા મન સાથે મેળવી લઉં છું

“ધર્મના વિષયમાં સરકાર વચ્ચે આવે એ મને પસંદ નથી. અને હિંદુસ્તાનમાં ગાયનો પ્રશ્ન ધર્મ અને અર્થ બંને સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અર્થની જ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, મને કશી શંકા નથી કે, દરેક હિંદુ કિંવા મુસલમાન રાજ્યની પોતાના રાજ્યમાં ઢોરનું રક્ષણ કરવાની ફરજ છે. પણ તમારા સવાલોનો મે બરોબર અર્થ કયો હોય તો તેનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે, હિંદુ અને મુસલમાનની વચ્ચે પડી, જે કાર્યને મુસલમાનો ધાર્મિક માને છે તેને માટે થતા ગોવધની ઉપર પણ કંઈ મર્યાદા નાખવાનો રાજ્યને અધિકાર છે કે નહિ. હિંદુસ્તાન જેને હું તેમાં જન્મેલા હિંદુઓનો

ગોસેવા

૩. રાજ્યે ચર્મીલયો સ્થાપવા, અને ત્યાં પોતાની માલિકીનાં તમામ ઢોરોનાં હાડકા, ચામડાનો ઉપયોગ કરવો; અને પ્રજાની માલિકીનાં ઢોરોમાથી તમામ મરેલા ઢોરો પણ ખરીદી લેવાં

૪. રાજ્યે નમૂનેદાર પંશુશાળાઓ રાખવી, અને પશુઓ ઉછેરવા તથા પાળવાની કળાનું લોકોને જ્ઞાન આપવું.

૫. સરકારે વિશાળ ગોચરની વ્યવસ્થા કરવી, અને ગોરક્ષાનું શાસ્ત્ર લોકોને સમજાવવાને માટે ઉત્તમોત્તમ તજ્ઞોની સેવા મેળવવી.

૬. આ માટે એક ખાસ ખાતુ ઉત્પન્ન કરવું, અને એમાં નફો કરવાનો બિલકુલ વિચાર ન રાખતાં, પશુઓની જુદી જુદી ઓલાદમાં અને તેમની રક્ષા આદિની દરેક આબતમા વખતોવખત થતા સુધારાનો લોકો પૂરેપૂરો લાભ લે એ જ ઉદ્દેશ રાખવો.

“આ યોજનામા એ તો આવી જ જાય છે કે તમામ ઘરડાં, લૂલા, લંગડા અને રોગી ઢોરોની રક્ષા રાજ્યે જ કરવી જોઈએ. ખેશક આમાં મોટો બોલો રહેલો છે, પણ એ બોલો એવો છે કે જે દરેક રાજ્યે અને ખાસ કરીને દરેક હિંદુ રાજ્યે ઉઠાવવો જ જોઈએ. આ પ્રશ્નના મારા અભ્યાસ ઉપરથી હું તો એમ ધારું છું કે, શાસ્ત્રીય રીતે દુગ્ધાલય અને ચર્મીલય ચલાવવામાં આવે તો રાજ્ય તેમાથી ખાતર સિવાય આર્થિક રીતે નકામા થયેલા ઢોરોને નલાવી શકશે એટલું જ નહિ પણ, બજારલાવે ચામડું, ચામડાનો સામાન, દૂધ અને ઘી માખણ ઇત્યાદિ તથા મરેલા પશુઓમાંથી જે કાંઈ ખાતર વગેરે ઉત્પન્ન થઈ શકે તેનું પણ વેચાણ કરી શકશે. શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના અભાવે

પણ મારા પત્રમાં મેં જે લખ્યું છે, અને આ સાપ્તાહિકમાં અનેક વાર ભાર મૂકીને જણાવ્યું છે, તે જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે, — તે એ કે, કાયદો કરીને ગોવધ અધ કરવાથી ગોરક્ષા નથી થઈ જતી; એ તો ગોરક્ષાના કાર્યનો અલ્પમાં અલ્પ ભાગ છે પણ મારા ઉપર જે કાગળો આવે છે, અને ઘણી ગોરક્ષાસભાની પ્રવૃત્તિ વિષે હું જાણું છું, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ તો માત્ર કાયદાથી જ સંતોષ માનીને એસે એમ છે. આ બધાં મડળોને હું કાયદાના ઉપર જ મદાર બાંધી એમવાની વિરુદ્ધ ચેતવવા ઇચ્છું છું. કાયદાની જાળમાં ગૂંગળાઈ રહેલા આ દેશમાં હજી વધારે કાયદાને સ્થાન છે ખરું? લોકો એમ માનતા લાગે છે કે કોઈ પણ અનિષ્ટની વિરુદ્ધ કાંઈ કાયદો કરવામાં આવ્યો કે તુરત જ ખીજી કશી ભાંજગડ વિના તે નાબૂદ થશે. આના જેવી ભયંકર છેતરામણ એકે નથી. કોઈ દુષ્ટ બુદ્ધિના અજ્ઞાન અથવા નાનકડા સમાજની સામે કાયદો કરવામાં આવે છે તો તેની અસર પણ થાય છે, પણ જે કાયદાની સામે સમજી અને વ્યવસ્થિત લોકમતનો વિરોધ હોય, અથવા ધર્મને બહાને નાનકડા મડળનો પણ વિરોધ હોય, તો તે કાયદો સફળ ન થાય.

ગોરક્ષાના પ્રશ્નનો જેમ જેમ વધારે અભ્યાસ કરતો જઈ છું તેમ તેમ મારો મત દૃઢ થતો જાય છે કે, ગામ અને તેની પ્રજાનું રક્ષણ તો જ થઈ શકે કે જો મેં ઉપર જણાવી છે તે દિશામાં ચાલુ અને અનવરત પ્રયત્ન કરવામાં આવે. ઉપર મેં જે રચનાત્મક કાર્યક્રમની રૂપરેખા આંકી છે તેમાં સુધારો વધારો કરવાનો અવકાશ હોય અને કદાચ

શક્તિ ખોઈ બેઠા છે, અને ધણાને તો એ પાલન કરવાની મરજી નહિ તો દરકાર પણ રહી નથી. એટલે રાજ્યો અને લોકો પશુઓના ઉછેરમાં, દૂધ પૂરું પાડવાના સવાલમાં અને મરેલાં ઢોરનો ઉપયોગપૂર્ણ નિકાલ કરવામાં લોકકલ્યાણાર્થે સહકાર ન કરે, તો હિંદુસ્તાનના ઢોંગ, ગોવધની વિરુદ્ધ ગમે તેટલા કાયદા થાય તોપણ, ખાટકીને હાથે કમોતે મરવાને જ ઉત્પન્ન થશે. હિંદુસ્તાનનાં પુસ્તો અને સ્ત્રીઓને પ્રભુના દરબારમાં હાજર થવું પડશે, ત્યારે કુદરતના કાયદાનુ અજ્ઞાન બચાવ તરીકે નહિ સ્વીકારવામાં આવે.

બેંગલોરની ગોરક્ષા સભા પાસેથી એમ જાણીને મને આઘાત પહોંચ્યો કે, બેંગલોર અને મહેસૂરના રાજબગીચાના પશુઓને એ શહેરોના ખાટકીખાનામાંથી આવતું ગોમાંસ ખવડાવવામાં આવે છે, ગોમાંસ બીજા કોઈ પણ માસ કરતા સસ્તું છે; અને આદિકર્ણાટકો, જેઓ હિંદુ હોવાનો દાવો કરે છે અને મનાતા આવ્યા છે અને જેઓ રામાયણ અને મહાભારતનો બીજા કોઈ પણ હિંદુના જેટલો જ અભ્યાસ કરે છે, તેઓ ગોમાંસ ખાનારા છે. જો આ બધી વાત સાચી હોય તો તેમના કરતાં વધારે સુખી દશા ભોગવતા હિંદુઓ એ દશાને માટે સ્પષ્ટ રીતે જવાબદાર છે. જો આદિકર્ણાટકો ગાયમાતાની પવિત્રતાને માન ન આપતા હોય તો તેનું કારણ તેમનું અજ્ઞાન છે પણ જે હિંદુઓએ પોતાના બંધુઓને હિંદુત્વનું મૂળતત્ત્વ — ગોરક્ષા — સમજાવવાનું પ્રથમ કર્તવ્ય નથી કર્યું તે હિંદુઓને વિષે શું કહીશું ?

તા. ૧૭-૭-૧૯૭૭

[illegible]

• ଉତ୍ତର ଶିଳାଳୟ ଶୁଭ ମଧ୍ୟଭୂମିରେ ପ୍ରଦର୍ଶନୀୟ।

2

કાલિયાના ૧૨૧૨

hè

એમને નડે છે તેથી ભરવાડ પાસેથી મળતુ ગમે તેવુ દૂધ ચલાવી લેવાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. જમીનદારો, દરબારો તથા મહારાજાઓ આ બાબતમાં ઘણુ કાર્ય કરી શકે એમ છે; પણ તેમને ગોસવર્ધનનુ કામ કેટલુ પુણ્યકારક એટલે કાયદાવાળું છે તેની ખબર નથી; તેમને મોટરો, બંગલા વગેરેમાં જેવો રસ પડે છે તેવો ‘ઢોર’માં રસ પડતો નથી. તેથી તે આ બાબતમાં કંઈ પણ કાર્ય કરતા નથી.

“આપણા હિન્દુસ્તાન દેશમાં ગોરક્ષાનો અર્થ કેટલો અવળો થઈ ગયેલ છે તે જોવા જેવુ છે. મુંબઈ વગેરે મોટા શહેરોમાં વસ્તીને દૂધ પૂરું પાડવા માટે દેશાવરથી વિશેષ અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાંથી સારામાં સારી ગાયો ભેંસો લઈ જવામાં આવે છે. આઠ દસ મહિના પછી તે જનવરોનુ દૂધ ઓછુ થાય એટલે તે મુંબઈમાં રાખવાં પરવડે નહિ, અને ખીજે કયાંય મોકલવાની સગવડ ન હોય. તેથી તે કસાઈખાને જાય છે દરરોજ ૬૦૦-૭૦૦ ગાયભેંસો ફક્ત વાદરા તથા કુરલાના કસાઈખાનામાં કપાય છે. આવી રીતે દેશના સારામાં સારા પશુધનનો નાશ થતો જાય છે.

“સારા ઢોરો આવી રીતે કપાઈ જાય છે તે અટકાવવા કાઈ પણ પ્રયત્ન થતો નથી, ત્યારે ખીજ બાબતોએ કરોડો રૂપિયા નકામાં, લૂલાં, આંધળાં, ખોડાં ઢોરોને નલાવવામાં ખર્ચાય છે. એ પૈસા ખર્ચવામાં ઢોરોને સુખ થાય, તેમને પેટપૂરતુ ખાવાનુ મળે, તે જોવાની કોઈ પણ દરકાર કરતુ નથી. પાજરાપોળોનાં ઘણાખરાં ઢોરો કસાઈખાનાંમાં જતાં ઢોરો કરતાં વિશેષ દુઃખી થાય છે.

“મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આપશ્રી કેટલાક પ્રગતિપ્રિય સંસ્થાનોના રાજ્યોને આ બાબતમાં કંઈ પણ (અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દરેક ગામડે સારો ધણખૂટ રાખવો અને રેઢિયાળ તમામ ખૂંટિયાઓને ખસી કરાવી કામે લગાડવા) કબ્બાનું કહેશે. તો ૧૫-૨૦ વર્ષની અંદર કાઠિયાવાડમાં ઘણે ઠેકાણે સારી કામદુધાઓ નજરે પડવા માંડશે એવી આશા છે.

“સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આપ ગોશાળા ચલાવો છો તેમાં જનનવરોને ચરવાની, જનનવરો માટે લીલો ચારો ઉગાડ્યા જમીનની તથા પાણીની જેટલી સગવડ મેળવી શકો, તે કરતા દેશી સંસ્થાનોમાં બધી રીતે વિશેષ સારી સગવડ થઈ શકે. દ્રવ્યબળ તથા મનુષ્યબળની બાબતમાં પણ રાજ્યમાં થઈ શકે તેવું કામ સંસ્થાઓથી બનવું અશક્ય છે. તેથી સાધન-સપત્ર સંસ્થાનો આ કામ હાથમાં લે તો જ ગાયોની ઓલાદ સુધારવાનું અને તે દ્વારા ગોરક્ષાનું કાર્ય સહેલું થઈ શકશે.

“ગાયની રક્ષા કરવી હોય, તેને કસાઈખાને જતી અટકાવવી હોય અથવા કસાઈખાના કરતા વધારે દુ.ખ પામવા પાંજરાપોળમાં જતી અટકાવવી હોય, તો ગાય વધારે દુઃખ તેમ જ ખેડ માટે સારા વાછડા કેમ આપે તેમ કરવા એકસરખા પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે. ગાય પોતાના ખર્ચ જેટલી ઊપજ ન આપે તો ગમે તેટલી દયાવાળો માણસ તેને કાયમ નભાવી શકશે નહિ.

“સંસ્થાનો જેમ કેળવણી માટે અને દવાખાનાંઓ ચલાવવા માટે અમુક ખર્ચ કરે છે, તેવી રીતે ગોસવર્ધન વિષે એક ખાતુ ચાલુ કરે, તો ઢોરઉછેરનું કામ પાકે પાયે ચાલુ થયું ગણાય. જો આ કામ કાળજીથી કરવામાં આવે

ગોસેવા

છે તે જુદી જુદી રીતે આ પત્રમા ચર્ચાઈ ગયા છે. પણ કાઠિયાવાડને જ અગે ત્યાંના અનુભવીએ તે જણાવ્યા છે તેથી તેમને અહીં રજૂ કરું છું. કાઠિયાવાડનાં ગાયબળદ એક વેળા પ્રખ્યાત હતા. તે આજે કસાર્ધધર આત્યાં જાય, તે આજે આર્થિક દષ્ટિએ બોજરૂપ ગણાય, એ કાઠિયાવાડના પ્રત્યેક રાજ્યને સારુ શરમાવાની વાત છે.

આ સુધારામાં નથી બહુ પૈસાની જરૂર, નથી મોટા સાહસની જરૂર. કેવળ આજસ મૂકવાની અને મોટી રાજદરબારી ખટપટોમાંથી થોડી પુરસદ મેળવવાની વાત છે. નકામા આખલાને ખસી કરવા, ઢોરના ચારાને પદ્ધતિસર કરવો, એ કંઈ મહા પ્રયાસનું કામ નથી. રાજ્યોએ થોડી શિષ્યવૃત્તિ આપી કેટલાક વિશારદોને તૈયાર કરવા જોઈએ. દરમ્યાન જે મળે તેની મદદ લઈ કામ કરવું જોઈએ.

પાંજરાપોળોના મુખીઓએ પણ ઉપરની સૂચનાઓ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે. અપંગ ઢોરોને અવશ્ય પાળવા જોઈએ, પણ સાબંતાબં ઢોરોને કતલખાને જતા અટકાવવાની આવશ્યકતા હજાર ગણી વધારે છે.

તા. ૪-૩-૨૮

૨

કાઠિયાવાડના એક અનુભવી ગોસેવક લખે છે:

“ગોસંવર્ધનનો સવાલ કેટલો ગભીર તથા વિકટ છે તે આપથી અબજુ નથી ગાયો વિષેના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાના પ્રયત્ન કરવા માટે આશ્રમમાં ગોશાળા પણ ચલાવવામાં આવે છે. પરંતુ આશ્રમનું ક્ષેત્ર બહુ જ મર્યાદિત ગણી શકાય.

ગોસેવા

૬ ગાયો, બેસો, બળદ, વગેરે કૃષિઉપયોગી 'કેટલાં જનવરો દર વર્ષે સામાન્ય રોગથી મરી જાય છે તે બાબત તપાસ કરાવી તે રોગો અટકાવવાના ઉપાય યોજવા, અને રોગોના સહેલા ઇલાજો માટે સંશોધન કરાવી તે માહિતી સહેલી ભાષામાં જાપાવી દરેક ગામડે મળી શકે તેમ કરવું. જનવરોની ઘણી સખ્યા જે પ્રદેશમાં હોય ત્યાં જનવરોનાં દવાખાના ખોલવા.

“કાઠિયાવાડના મોટા સંસ્થાનોમાથી એક બે સંસ્થાનો આવી રીતે કામ કરવાનું ઉપાડી લે તો તે માટે બહુ ખર્ચ કરવાની પણ જરૂર નથી. એ કામ કરવા આપશ્રી એક બે સંસ્થાનોના ઉપરી અધિકારીઓને પ્રેરશો એવી આશા રાખું છું.”

આ યોજના સારી છે, અમલ કરવા યોગ્ય છે પણ લેખક ધારે છે એવી પ્રેરકશક્તિ મારામાં હોય તો કાઠિયાવાડનાં બધા રાજ્યોને આદર્શ ગોસેવા કરતાં કરી મૂકું. પણ જેમ પ્રજાને તેમ જ રાજ્યોને રચનાત્મક કાર્ય બહુ નથી રુચતું. વળી રાજ્યો ધનસંચય કરવા અધીરાં ન બને તે ધાતકી રિવાજોની સામે થાય તથા લોકમત કેળવે તો આવા કામોનો ઉકેલ વહેલો આવે. રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં આવા પ્રશ્નોના અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીઓને રોકવા જોઈએ. શિક્ષિતસમાજનો સબધ જ્યારે ગામડાની સાથે બંધાશે ત્યારે આવા પ્રશ્નોનો નિવેડો થવામાં ઓછી મુશ્કેલી આવશે

તા. ૨૫-૧૧-૨૮

ગોસેવા

વધવું જાય છે, છતાં મુંબઈની બુદ્ધિમાન અને ધનવાન પ્રજા જેનું દૂધ વાપરે છે તેની તથા તેનાં બચ્ચાંની શી વલે થાય છે તેનો ઘટતો બદોબસ્ત કરવા જત્યત થતી નથી. મુંબઈ રાહેરની વચમાથી તખેલા દૂર કરી મુંબઈ બહાર પરામાં લઈ જવામા નહિ આવે ત્યાં સુધી બચ્ચાં બચનાર નથી. મુંબઈની પ્રતિનિધિરૂપ હિંદુસ્તાનની મોટામાં મોટી મ્યુનિસિપાલિટી બહારથી જનવરો મંગાવી કતલ કરી આખા દેશના શાય અને કલંક વહેરી લે છે. પરંતુ ૩૬૦નો એક તખેલા એવા ફક્ત ૧૦૦ તખેલા, દરેક ૪૦૦ એકર જમીનની અંદર કરવા, મુંબઈની પ્રજા અગર મ્યુનિસિપાલિટી કોશિશ કરતી નથી. ઘાટકોપર સાર્વજનિક જીવદયાખાતુ હાલમાં ઈઈક અશે એક તખેલા જેટલું કામ કરી રહ્યું છે ખારડોલીના વીર ખેડૂતો તેમના સ્વરાજ્ય આશ્રમ દ્વારા આ સસ્થા મારફત દૂધથી ઊતરી ગયેલી ૨૦૦ લેંસો લઈ જઈ ગુજરાનનું સાધન વધારવા મહેનત કરી રહ્યા છે; અને જે લેંસો મુંબઈથી ત્યાં ગઈ છે તે લેંસો નમૂનેદાર અને ઘણી જ સરસ તેમને માલૂમ પડી છે. છતાં મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી ફરીને વિચાય તેવાં આ જનવરોનું રક્ષણ કરવાને બદલે બક્ષણ કરી રહી છે.....”

ઉપરના કાગળમાં જે કાગળોનો ઉલ્લેખ છે તે હું વાંચી ગયો છું. મને લાગે છે તેમ વાંચનારને પણ લાગશે કે, મ્યુનિસિપાલિટી વાધરીને સારું લેંસને મારી રહી છે જે લેંસનું માંસ કોઈ ખાતા નથી તે લેંસની કતલ કરવી એ કેવળ અંધેર ગણાય અને આવું અંધેર મુંબઈના શહેરીઓ સહન કરી રહ્યા છે એ આશ્ચર્યની વાત છે. આ પ્રશ્ન કેવળ હિંદુનો જ નથી, પણ મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી, શહેરીમાત્રનો છે. વળી એ કેવળ જીવદયાખાતાનો નથી, પણ પ્રજાના કલ્યાણનો છે, બચ્ચાંની તંદુરસ્તીનો છે. એક તરફથી દેશની ગરીબાઈ વધતી જાય છે, ત્યારે બીજી તરફથી દેશનું પશુધન શહેરીઓની બેદરકારીને લીધે મુંબઈ

એક ધાતકી રિવાજ

વીસાવદરથી એક ભાઈ લખે છે :

“ધણા કાળથી ‘કુવારા’ મૃત્યુ પાછળ ‘લીલ’ પરણાવવા એટલે એક વાછરડો અને એક વાછરડી ગન્નેનાં લગ્ન કરવામા આવે, અને તેમાના વાછરડાને ત્રિશૂળ જેવો આક તપાવેલા સળિયાથી કરીને કાઢી મૂકવામાં આવે એવો રિવાજ ચાલુ છે.

આ કાર્યમા નખળા વાછરડાને યોજવામાં આવે છે. અને મોટા થયે રખડતા ફરતા તેઓ ખેડૂતોના તૈયાર મોલાતમાં નુકસાની કરતાં કુહાડાના ધા ખાય છે. કાઠાથી બાળી નાંખવાના અને આખમાં મરચા ભરી મરણપ્રાય કરવાના ખેડૂતોના ક્રોધના તેઓ ભોગ થવાના દાખલાઓ મળી આવે છે, અને કેટલાક ગાડી હાકનાર તેમને નાથ નાખી અસહ્ય ભાર ભરી તેમની પાસેથી ધાતકી રીતે કામ પણ લે છે.

ખેતરોમાં છૂટા ફરે, નુકસાન કરે, તોપણ ન્યાં સુધી એ આકેલા પ્રત્યે ધર્મની દૃષ્ટિએ જોઈ કોઈ તેને કંઈ ન મારે એવો ધર્મડર પુરાતન કાળમા હતો ત્યા સુધી એ આંકવાની પદ્ધતિ કંઠી ડીક મનાતી હશે, પરંતુ હાલના ખેતીકાર અત્યારના બોબદાર

‘પેટ કરાવે વેઠ’

એક પાટીદાર લખે છે :

“હું પાટીદાર છું. મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી સેનિટરી ઇન્સ્પેક્ટરનો ૬ મહિનાનો અભ્યાસક્રમ છે તે માટે હું આવ્યો છું. ફી ઘણી જ ભારે છે : રૂ. ૨૦૦.

અમને જોવા માટે બધી જુદી જુદી જગ્યાએ લઈ જવામાં આવે છે. એ મુજબ તા. ૨૪મીએ રાત્રે ‘આર્થર રોડ’ ઉપરના ભૂંડના કતલખાનામાં અમને ૧૦૯ વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવામાં આવેલા. ત્યાં ભૂંડને (હુકરને) મારવામાં આવે છે. તેનું મોઢું દોરાથી બાધી લઈ ગળા ઉપર છરા ફેરવવામાં આવે છે. ૧૫-૨૦ મિનિટમાં તેના જીવ જતો રહે છે. ભૂંડ દીઠ રૂ. ૧ મ્યુનિસિપાલિટીને મળે છે. આ જોઈ મને તથા અન્ય વિદ્યાર્થીઓને ઘણો આઘાત થયેલો. બીજે દિવસે તા. ૨૫મીએ અમને ‘વાદરા કતલખાને’ લઈ જવામાં આવેલા. ત્યાં જતા જ નિર્દોષ પશુઓનાં દયામણા મુખ જોવા મળેલા. માર્કેટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. ફ્લેન્ડર નામના અંગ્રેજ પણ સાથે હતા. રોજની આશરે ૧૧૪ની કતલ (ગાયો તથા બળદ મળી) કરવામાં આવે છે, આમાં ૯૦ ગાયો હોય છે. આપની દીકાને લઈ બે સો તો ઓછી થઈ જણાય છે. ૩૩ લે સો તથા ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ ઘેટાબકરા કપાય છે. ત્યાંના વેટરીનરી સર્જનને મેં આ વિષે થોડા પ્રશ્નો પૂછ્યા. અહીં લાવવામાં આવતા ઢોરોમાં ઘણાં તો બહુ જ

જોસેવા

દાખલાઓ ઇતિહાસમાંથી મળી રહે છે. પણ જે જનવરોનું માંસ ખાય છે તેમના પ્રત્યે માંસાહારી રાખી શકે એટલી દયા તો તેઓ રાખી શકે છે. પશ્ચિમના કતલખાનાં આ દષ્ટિએ નમૂનેદાર હોય છે. ત્યાં દોરોનું મૃત્યુ તત્ક્ષણ થાય, તેમને ઓછામાં ઓછું દુઃખ થાય, એવા નવા ઉપાયો રોજ શોધાય છે તે તેમનો ઉપયોગ થાય છે. માસનો સર્વથા ત્યાગ એ તો ઉત્તમ દયા છે જ. પણ જે તે ત્યાગ કરવા તૈયાર ન હોય તે દોરોનું દુઃખ ઓછું તો કરે જ. આ વસ્તુ હિંદુસ્તાનનાં કતલખાનાંમાં નથી જોવામાં આવતી.

પણ મજૂર કાગળ ઉપરથી મને તો શિક્ષા લેનારા વિદ્યાર્થીઓ વિષે વિચાર આવ્યો. તેઓ પરોપકારની દષ્ટિએ નહિ પણ કેવળ આર્થિક દષ્ટિએ, સારી નોકરી મળે એ આશાએ, ૬ માસના ૩ ૨૦૦ ની ભારે શી ભરે છે. શું આવા ધંધા કર્યા વિના પેટ નહિ ભરાતું હોય? ભણેલાગણેલા માણસો આવા ધંધા મારફતે પોતાની આજીવિકા શોધે એટલે આવા કતલખાનાંમાં ન સુધારો થાય, ન તે બંધ થાય. પેટ ભરવાનાં સાધનોનો નિશ્ચય પણ મનુષ્યે નૈતિક દષ્ટિએ કરવો જોઈએ. જે તે રસ્તે દ્રવ્ય મળે તે રસ્તે તે એકદું કરવાની અનીતિના પાશમાંથી આ કાગળ લખનાર જેવા ભણેલાગણેલાઓએ તો મુક્ત રહેવું જોઈએ. આ કાગળ લખનારે સારો અભ્યાસ કર્યો છે, સંસ્કાર સારા પામેલ છે, અને તેમનામાં નીતિની દષ્ટિએ ધંધાની પસંદગી કરવા પૂરતી બુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિનો તે અને તેમના જેવા સુવકો ઉપયોગ કરે એ ઇષ્ટ છે.

તા. ૧૭-૩-'૨૬

ወ ን ነገረኛ

ነገረኛ

ગોસેવા

છીએ કે એ બંને શક્તિ તેમનામાં છે — તો તેમને ‘પરાગતિ’ મળવાનો સંભવ શા સારુ ન હોય ? ગમે તેમ હોય, પણ બેંગલોર ડેરીની ‘જીલ’ નામની ગાય (જેનું વર્ણન ગાંધીજીની બેંગલોરયાત્રા દરમ્યાન બે વર્ષ ઉપર ‘નવજીવન’માં કરવામાં આવ્યું હતું) તે પરોપકારી ગાયના અવસાનની નોંધ લેતા આ વિચારો સહેજે આવે છે, અને એ ગોમાતાના જીવનનો વિચાર કરતા એમ થાય છે કે, જો સાધુ અને પરોપકારી જીવન જીવવું એ જ ઈશ્વરસ્મરણ હોય તો એ ગોમાતા અનેક નામધારી મનુષ્યો કરતા ‘પરાગતિ’ની વિશેષ અધિકારી હતી.

બારમા અધ્યાયમાં લગવાને પોતાના ભક્તનાં જે લક્ષણો ગણાવ્યા છે તેમાં એક આ છે : ‘યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ । જેનાથી લોકો ઉદ્દેગ નથી પામતા, જે લોકોથી ઉદ્દેગ નથી પામતો.’ આ વચન બેંગલોર ડેરીની વિદેહ ગોમાતાને વિશે અક્ષરશઃ સાચું હતું. જીવનમાં એણે કદી કોઈની સામે માથું નથી ઊગામ્યું. બાળકો સુખે એના આચળ ખેંચે અને એના ઉપર બેસે. પૂત્રાની ખેતીવાડી કોલેજના હસ્તલિખિત કૃપિવિજ્ઞાન માસિકના છેલ્લા અંકમાં ભાઈ નગીનભાઈ જાનીએ આ કરુણામૂર્તિ વિશે એક લેખ લખ્યો છે. તેમાં આપેલી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે, રિદ્ધિસિદ્ધિની જનની ગાયને ગોમાતા તરીકે પૂજવામાં કેટલું રહસ્ય રહેલું છે, કેટલી કૃતજ્ઞતા રહેલી છે. ગોમાતાના પૂજારીઓ કહેવાતા આપણે માટે તો આજે એ કરુણામૂર્તિ જ રહી છે, અને ભક્તજનના ઉપર જણાવેલા લક્ષણોનો પૂર્વાર્ધ જ આપણે સાચો પાડીએ છીએ, કારણ ગોમાતાને ઉદ્દેગ પમાડવામાં આપણે કશી બાકી નથી રાખતા.

ગોસેવા

જ નહિ, પણ એને ખીલે પણ બાંધવામાં આવતી નહોતી. અને ડેરીના મુખી મિ. વિલયમ સ્મિથની પાસે એ વર્ષ ઉપર એ ગાયને વિષે જ્યારે વાતો સાંભળી ત્યારે મને થયેલું કે, ગોમાતાના પૂજારી આપણે નાહકના કહેવાઈએ છીએ, ગોમાતાનો સાચો પૂજારી તો એ છે;—એટલા બધા પ્રેમ અને ઉમળકાથી મિ. સ્મિથ ‘જલ’ની વાતો કરતા હતા ! લાઈ જાની લખે છે કે, બેંગલોર ડેરીના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સૌએ ‘જલ’ને પોતાના પ્રેમાશ્રુની છેવટની અંજલિ આપી હતી.

તા. ૨૭-૧૦-૨૯

ગાંધીજી

દે એના બેહદાપણામાં. એ મહાશયની સૂચના એવી છે કે, હિંદુસ્તાનની તમામ ગાયોના શરીરમાં કુચ્છરની રસી દાખલ કરી દીધી હોય તો બધી ગાયો બચી જાય, કારણ મુસલમાનમાત્રને તે હરામ થઈ પડે. આ મહાન શોધ કરનારે તો પોતાના મિત્રોને પેટ પકડીને હસાવવા ખાતર જ એ સૂચના કરી હશે. પણ આ બધા દૃષ્ટાંતો બતાવે છે કે, માણસો બ્યારે કોઈ સિદ્ધાંતના શુદ્ધ અક્ષરાર્થને વળગીને તત્ત્વનું ટૂંપણું કરવા બેસે છે ત્યારે તેઓ દેવી ભુલભુલામણીમાં કસાય છે.

ગોરક્ષાનો સવાલ અતિશય અટપટો છે. અધ-શ્રદ્ધાળુઓ, જીવદયાવાળા, અને અર્થશાસ્ત્રીઓ પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે તેનો જુદો જુદો રીતે વિચાર કરે છે. પણ ગોરક્ષાનો જે આદર્શ હિન્દુધર્મે કલ્પેલો છે તે અધશ્રદ્ધાળુની કલ્પનાથી સાવ જુદો છે અને જીવદયા તથા અર્થશાસ્ત્ર કરતા વિશાળ છે. એક દાખલો લઈએ. આપણા આર્થિક જીવનમાં જે સ્થાન ગાયનું છે તે જ સ્થાન આરબ લોકોના જીવનમાં ઊંટનું અને ઘોડાનું છે. કોઈ પણ આરબ તેનાં આ સાથી — ઘોડો અને ઊંટ — પ્રત્યે બેવડા નીવડ્યો એવો આરોપ એનો કદામાં કદો દુશ્મન પણ એના પર નહિ મકે. છતાં અરબસ્તાનમાં ઊંટરક્ષા કે અશ્વરક્ષાનો આદર્શ કદી મનાયો નથી બીજો દાખલો લઈએ ત્રીક લોકો પોતાના સિદ્ધાંતો પર બળદની છાપ મારતા. તેમને શું બેતીમાં બળદ કેટલો ઉપયોગી છે એની ખબર નહિ હોય? છતાં પ્રાચીન ત્રીક દેવતાઓની હારમાં બળદને સ્થાન કદી મળ્યું નથી.

ગોસેવા

‘ નંદિની-વરપ્રદાન ’ ની જે કથા છે તેમાં ગોરક્ષાનો આ મર્મ એટલો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે, એ કથા અહીં આપની અસ્થાને નહિ ગણાય

રઘુવંશ મહાકાવ્યને દીપાવનારાં આખ્યાનોમાં નંદિની ગાયે આપેલા વરદાનનું આખ્યાન જેટલું મનોહર તેટલું જ પવિત્ર કરનારું છે. દિલીપ રાજાને વૃદ્ધાવસ્થા છતાં સંતાન થયેલું ન હોવાથી, રાજા રાણીને લઈને વસિષ્ઠ ગુરુની સલાહ પૂછવા તેમના આશ્રમે જાય છે. ઋષિ રાજાને યાદ દેવડાવે છે કે, અન્નણતાં સુરભિ કામધેનુની તારાથી એક વાર અવજ્ઞા થયેલી તે માટે મળેલા શાપનું તુ કળ ભોગવે છે; એ શાપ સુરભિની પુત્રી નંદિનીની સેવા કરીને ધોવાય એમ છે.

રાજા સેવાપરાયણ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને પ્રભાતથી સુરભિની સેવામાં નિમગ્ન થાય છે. પોતાના વ્રતને અંગે અનુચરોને એ રમ્મ આપે છે, અને પોતે અને પત્ની વનવાસનું સંયમી જીવન ગાળી ગોસેવાપરાયણ થાય છે. એ સેવાની વિગત કવિ વર્ણવે છે :

આસ્વાદવદ્ધિ કવલૈસ્તૃણાના કળ્હયનૈર્દશનિવારણૈશ્ચ ।

અવ્યાહૃતૈ. સ્વૈરગૈતૈ. સ તસ્યા. સમ્રાટ્ સમારાધનતત્પરોઽભૂત્ ॥
મીઠા ઘાસના કોળિયા તેને ખવડાવતો, તેના શરીરને પપાળતો, ડાંસ વગેરે ઉડાડતો, એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા દઈ, તેની જ ગતિને અનુકૂળ થઈ, છાયેવ તા મૂપતિરન્વગચ્છત્ તેની છાયાની પેઠે તેની સાથે સાથે રહી, તેની આરાધના કરવા લાગ્યો. રાજાના તપનો પ્રભાવ એટલો હતો અને તેનો દયાભાવ એવો વિશ્વવિજયી હતો કે,

જોસેવા

મૂકીને કેસરી ભોભો હતો. રાજા શરમાયો અને ભાથામાંથી બાણ કાઢીને સિંહ પર છોડવા જાય છે ત્યાં જ એનો જમણો હાથ રહી ગયો, અને જાણે મંત્રીપદિથી એનું સર્વ બાહુબળ હણાઈ ગયેલું લાગ્યું. તેની આ લાચારી જોઈ સિંહ ખડખડાટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો, ‘હે મહીપાલ, આ વૃથા શ્રમ શાને કરે છે? હું સામાન્ય સિંહ નથી, પણ મહાદેવનો કિકર કુંભોદર છું. શિવજીના પાદસ્પર્શથી પવિત્ર થયેલા મારા શરીર પર તારાં અસ્ત્ર ચાલી શકવાના નથી તેથી આ વ્યર્થ પ્રયત્ન છોડી દે અને ઘેર પાછો જા. તને સોપેલું કામ તેં કર્યું છે. તારી ગુરુભક્તિ સાબિત થઈ ચૂકી છે. જેનું રક્ષણ શસ્ત્રથી કરવું અશક્ય છે તેને બચાવતાં નિષ્ફળ જવામા શસ્ત્રધારી ક્ષત્રિયને કંઈ જ શરમાવાનું કારણ નથી’ આ પછી સુદર છટાદાર શબ્દચિત્રોથી ભરેલી એક ‘પછી એક પંક્તિમા કવિએ રાજાના અતરમાં ચાલતું સંશય અને અને શ્રદ્ધાનું, આશા અને નિરાશાનું, તુમુલ યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. ગાયને બચાવવાના પહેલા જ પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ ગયેલો રાજા દીન થઈને જવાબ આપે છે, ‘હે મૃગેન્દ્ર, હું હાલી ચાલી પણ શકતો નથી. એટલે મારું કહેવું તને હસવા જેવું લલે લાગે પણ

ગુરોરપીદં ધનમાહિતાગ્નેર્નશ્યત્પુરસ્તાદનુપેક્ષણીયમ્ ।

અગ્નિહંત્રી ગુરુની હોમધેનુ — તેનું ધન — મારી આંખ આગળ નાશ પામતી મારાથી નહિ જોવાય’ તેથી તું મારા પર કૃપા કરીને મારો દેહ લે, એનાથી તારી ભૂખ લાગ, અને મહર્ષિની આ ગાયને છોડી દે સાજ પડે એનું નાનકડું વાજરું બિચારું એની રાહ જોશે’

ગોસેવા

(પણ તને એમ લાગે કે મારી હિંસા ન થઈ શકે, મારા ઉપર દયા આવતી હોય, તો શા સારુ આ નશ્વર શરીર ઉપર દયા કરે છે ? મારુ જે યશ-શરીર — અમર યશસ્વી મારું જે શરીર છે — તે ઉપર દયાળુ થા, અને આ નશ્વર દેહને ખાઈ તુ ધરા. જે કેવળ નશ્વર પિંડ છે તેની ઉપર મારા જેવાને કશી આસ્થા કે સ્પૃહા નથી.)

આ દલીલથી સિંહ મહાત થાય છે અને કહે છે, ‘તયંતિ’ (તેમ થાઓ) એટલે રાજા સિંહની ક્ષુધાશાતિને સારુ તેને ચરણે પોતાના દેહને ‘ માંસના ગોળાની જેમ ’ અર્પણુ કરે છે. પણ શુ આશ્ચર્ય ! સિંહની ઉગ્ર તરાપને અદલે આકાશમાથી પુષ્પવૃષ્ટિ ઊઘે માથે મૂનેલા રાજા પર પડે છે, અને એક ધીમે અમૃત જેવો મીઠો અવાજ સભળાય છે, ‘ હે વત્સ, ઊઠ. ’ રાજા ઊઠે છે, અને જુએ છે તો સામે પોતાની જનની જેવી પેલી ગોમાતા દૂધની ધાર છોડતી ઊભેલી છે અને સિંહ અદશ્ય થઈ ગયો છે !

રાજાની સત્ત્વપરીક્ષા પૂરી થાય છે. તેના પ્રયંડ આત્મબલિદાનનો વિજય થયો છે. નંદિની તેને કહે છે કે, ‘ આ સિંહ તો મારી જ માયા હતો. એ માયા કરીને મેં તારી કસોટી કરી. ઋષિના પ્રભાવથી કાળ પોતે પણ મારા પર પ્રહાર કરવા અસમર્થ છે ’ — માયાં મયોજ્ઞાવ્ય પરીક્ષિતોઽસિ । રાજાની ગુરુભક્તિથી, સેવાથી અને દયાથી પ્રસન્ન થયેલી ગાય સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ઉત્સુક રાજાને તેનો માગેલો વર આપે છે, અને કહે છે,

મત્તયા ગુરૌ મય્યનુકમ્પયા ચ પ્રીતાસ્મિ તે પુત્ર વરં વૃણીષ્વ ।
ન કેવલાનાં પયસા પ્રસૂતિમવેહિ મા કામદુઘાં પ્રસન્નામ્ ॥

ગોએવા

— પછી એ દરિદ્રનારાયણ ભલે ઉત્કલનાં હાડપિંજરરૂપે અવતર્યા હોય, કે ઉજળિયાત કહેવાતા વર્ગોની તિરસ્કારભરી તુમાખીનો ભોગ થઈ પડેલા, અજ્ઞાન, ભૂખમરા અને હાડમારીઓથી ભરેલું હીન જીવન ભોગવતા દલિત અંત્યજનોનાં શરીરોમાં અવતરી કન્ટ અનુભવતા હોય.

આ આપણો આદર્શ છે. એ સિદ્ધ કરવાને માટે ગાયોને રસી મૂકવાની સોંઘી યુક્તિ કામ લાગે ખરી? અથવા, જે માણસ ગાયને મારવાનો છે તેને મારી નાખીને ગાય છોડાવવાનો કે પૈસાની છોળોમાથી થોડા પૈસા ખરચી કતલખાનામાથી ઢોર ખરીદી લેવાનો—આ પારકાના અલિદાનનો લાભ લેવાનો રસ્તો કામ આવે ખરો? એનો સાચો રસ્તો તો દિલીપે બતાવી મૂક્યો છે. એ માર્ગ છે સંપૂર્ણ પ્રેમનો, આપભોગનો અને આત્મશુદ્ધિનો. એવા પ્રેમ આગળ અરણ્યની કુદરત પણ નરમ થઈ જાય છે, અને આખી દુનિયા તેને વશ વર્તે છે. ગોરક્ષાના આ આધ્યાત્મિક આદર્શને હિંદુધર્મે જાંચામા જાંચો ધર્મ માન્યો છે, અને એટલે જ વસિષ્ઠની નંદિનીએ વરદાન આપ્યું છે :

न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघा प्रसन्नाम् ।
'હું એકલું દૂધ જ આપી શકું છું એમ ન માનતો હું કામધેનુ છું. પ્રસન્ન થાઉ તો ગમે તે આપી શકું છું.'

૫૦

[આ શક્તિશાળી લેખ સૌ વાંચે, અને ભારતવર્ષની ગોપૂજનો સાચો મર્મ સમજે એવી મારી ભલામણ છે.

તા. ૩૦-૯-૨૮

મો. ૬૦ ગાંધી.]

ગોસ્તેવા

આપણે ત્યાં સરકારી અધિકાર મારફતે અને સળની બીક મારફતે જીવદયાનો પ્રચાર કરવા કરતાં ધાર્મિક પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ લોકોમાં રૂઢ કરી સામાજિક નીતિમત્તા સુધારવાનો પ્રયાસ થતો આવ્યો છે. વડ કે પીપળા જેવા સાર્વાજનિક ઉપયોગનાં ઝાડ કાપવા એ પણ પાપ છે એમ મનાતું આવ્યું છે કાશ્મીરમાં ચિનાર ઝાડ જો કોઈ વાઢે તો તે ભારે અયોગ્ય ગણાય છે. ચિનાર સર્વ વૃક્ષોનો રાજા છે. તેની છાયા અતિ શીતળ હોય છે. એક ચિનાર એટલે ચાર ધર્મશાળા.

બહુ પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં એવો સમય હતો કે ન્યારે ગોવધ નિષિદ્ધ ન હતો સર્વ પશુઓની હિસા થતી. પણ ન્યારે આપણા ધર્મકારોના મનમાં જીવદયાનું તત્ત્વ પૂરું હતું, ત્યારે તેમણે પ્રજ્ઞના મનમાં પશુઓ પ્રત્યે સમભાવ અથવા દયાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અનેક ઉપાયો યોજ્યા પશુઓ પોતાના આહારને માટે સરજાયાં છે એમ માનનાર પ્રજ્ઞને સાર્વાત્રિક જીવદયા એકાએક ગળે જિતરે નહિ. આજે પણ આપણે તે મુશ્કેલી અનુભવીએ છીએ. તેથી ઋષિ-મુનિઓએ તપાસ્યું કે શરૂઆત ક્યાંથી થઈ શકે બકરાં મુરઘાં જેવાં પશુ, જેમનો ખોરાક એ એક જ ઉપયોગ હતો, તે તો દયાના ક્ષેત્રમાં આવવાં અશક્ય જ હતાં ઘોડા જેવા પ્રાણીઓનો ઉપયોગ માંસ કરતાં મજૂરીમાં વધારે થઈ શકે છે. ઘોડાના વધનો નિષેધ કરવામાં આવે તો તે કાઠક સંભવનીય હતું.

પણ ઘોડા કરતાયે મનુષ્યના વધારે પરિચયમાં આવેલું અને અનેક રીતે મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડતું પ્રાણી એ

ગોસેવા

અને આમ આપણે બધે જબરદસ્તી ચલાવીશું તો પશુહિંસા કરતાયે વધારે મનુષ્યહિંસા થઈ જવાની, અહિંસાને નામે અહિંસાધર્મની જ હિંસા થઈ જવાની.

તેથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે હિન્દુઓએ ગોરક્ષાનો સવાલ છોડી દેવો. આપણે ગોરક્ષા છોડી દઈએ તો હિન્દુ મટી જઈએ. હિન્દુ જાતિએ ગોરક્ષાની પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ હોમવું જોઈએ. એ આપણો વારસો છે. તેનો ત્યાગ કરીએ તો આપણે કુલાગાર ગણાઈએ. પણ ગોરક્ષા મુસલમાનો સાથે વેર બાંધીને આપણાથી ન જ કરાય. મનુષ્યદ્રોહ કરી ઊવડ્યા ટ્રેળવવી એ ધર્મ નથી, આવેશ છે. અત્યાર સુધી આપણે ખોટું રસ્તું જઈ આપણા મુસલમાનભાઈઓને જિંદી બનાવી મૃત્યુ હતા. આ બે વર્ષમાં આપણે યોગ્ય રસ્તે કામ લીધું તેથી ગોવધ ઘણો અટક્યો છે એ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.

મુસલમાનભાઈઓ ગાયના શત્રુ નથી એટલું આપણે ધ્યાનમાં રાખીશું તો તેમની મદદથી જ આપણે અરધી દુનિયામાં ગોરક્ષા કરી શકીશું. પ્રથમ તો જો હિન્દુ-મુસલમાન એક થઈને સ્વરાજ્ય અને ખિલાફત મેળવીશું, તો હિન્દુ-સ્તાનમાં ગોરા લશ્કરના આહારને અર્થે જે પાર વગરની ગોહત્યા થાય છે તે પોતાની મેળે અટકી જશે..... કાઈના ધાર્મિક રીતરિવાજોમાં આપણે પરાણે ફેરફાર ન જ કરી શકીએ. તે તે ધર્મના ધર્મગુસ્તોની ધાર્મિકતા ઉપર જ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. જે ઇસ્લામે સાત બકરાંને બદલે એક ગાયની કુરબાની કબૂલ રાખી છે તે ગોરક્ષાનો રસ્તો શોધી કાઢી ન જ શકે એમ નથી. પણ એ રસ્તો ઇસ્લામના

ગોરક્ષા : વૈશ્યકર્મ

મારક્ષા કરીને ગાયનુ રક્ષણ કરવું એવી ધર્મની આજ્ઞા નથી એમ લાગે છે. આજ્ઞાણુ પોતાના તપ વડે ગાયનુ રક્ષણ કરે. ક્ષત્રિય દ્વિલીપ રાજની પેઠે પોતાનુ બલિદાન આપી રક્ષણ કરે. પણ ગોરક્ષાનુ કર્તાવ્ય ધર્મશાસ્ત્રે વૈશ્યકર્મ તરીકે જ બતાવ્યુ છે. વૈશ્યકર્મ સ્વમાવજમ્ ।

આજની પરિસ્થિતિમાં એમ ન કહેવાય કે વૈશ્ય લોકો જ ગાયનું રક્ષણ કરે, પણ પશુઓનુ રક્ષણ વૈશ્ય ઢાંખે જ કરવું જોઈએ એવો ઉપરના વચનનો અર્થ થાય છે. આખો સમાજ ગાયબળદનો એક રાષ્ટ્રીય દ્રુષ્ટ કરે અને ગાયોને પોતાના તાબામાં લઈ એમનું રક્ષણ કરે એ જ એક ધર્મ્ય માર્ગ છે.

ગોરક્ષા એ ખીજાઓનું કામ નથી, વૈશ્યોનું જ કામ છે. વૈશ્યો ગોરક્ષા કરે ત્યાં સુધી ખીજા એમાં ન પડે એમ મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આજે એનો અર્થ એમ કરીએ કે, વૈશ્ય ઢાંખે ગોરક્ષા થાય ત્યાં સુધી ખીજાં સાધનો ન જ વાપરવાં વૈશ્યની કુનેહથી જ ગોરક્ષા થઈ શકે એમ છે.

આ રહ્યું મનુ ભગવાનનું વચન : પ્રજાપતિર્હિં વૈશ્યાય સૃષ્ટ્વા પરિદદે પશૂન્ । [અ ૧ શ્લો. ૩૨૭]

(વિધાતાએ પશુઓને પેદા કરીને તેમને રક્ષણને માટે વૈશ્યોને સુપ્રત કર્યા છે.) માટે વૈશ્યે વાર્તાયા નિત્યયુક્ત સ્યાત્ પશૂનાં ચૈવ રક્ષણે । [૧ ૩૨૬]

આપણાં આશ્રિતો

આપણા ધર્મમા વૃત્તિચ્છેદનુ પાપ વધ જોટલુ જ ગણેલુ છે વૃત્તિ એટલે આજીવિકાનુ સાધન. વૃત્તિચ્છેદ એટલે કોઈની આજીવિકાનુ શુદ્ધ સાધન તોડી એને અસહાય બનાવવો તે. દરેક પ્રાણી એની વૃત્તિ સાથે જન્મેલો છે. તેથી જ એ કોઈના પર ભારરૂપ નથી થતો. કામ નાનું હોય કે મોટું હોય, હળવુ હોય કે અધરુ હોય; ન્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતાનું કામ કર્યાં કરે ત્યાં સુધી એનો ભાર ઉપાડવો એ કુદરતને માટે અથવા સમાજને માટે અધરુ નથી. મજૂર મજૂરી કરે ત્યાં સુધી એ બાદશાહ છે એને કોઈનો ડર નથી, કશાની ફિકર નથી. મજૂરીનો ઝરો વહ્યાં કરે ત્યાં સુધી એની આજીવિકા એને માટે તૈયાર છે જ

સમાજે પોતાની હાજતો નક્કી કરી, તે તે હાજતો પૂરી પાડનાર વર્ગો તૈયાર કરેલા છે. એ વર્ગ ન્યાં સુધી સમાજે ચીધેલુ કામ કરવા રાજી છે ત્યાં સુધી એને પોષણ આપવા સમાજ બધાયેલો છે જ કુદરતનો કાનૂન જુદો છે. માનવી સમાજનો કાનૂન જુદો છે. કુદરતનો ન્યાય અચૂક છે પણ અકળ છે. માણસ હૃદયધર્મથી બધાયેલો છે, દીર્ઘદષ્ટિથી કેળવાયેલો છે, પરસ્પરાવલંબનથી પુષ્ટ થયો

ગાસેવા

રાખ્યું છે. વાઘવરુ સૂતાં હોય ત્યારે એને ન મગય. એને પડકારીને ઉઠાડ્યા પછી જ એની સામે થવાય. તેમાંય વળી કોઈ માદા ગર્ભિણી હોય તો એને ન મરાય. અને મનુષ્યવસ્તીથી દૂર ઘોર જ ગલમાં એ જનવરો રહેતાં હોય ત્યાં જઈને એમને મારવા અથવા ત્યાંથી એમને લલચાવીને મનુષ્યવસ્તીમાં આણીને મારવાં એ શિકારધર્મ નથી. જેમ મનુષ્યવસ્તીમાં માણસને નિર્ભય રહેવાનો હક છે તેમ ઘોર અરણ્યમાં પશુઓને પણ માણસની કનડગત વગર રહેવાનો હક છે, એમ શિકારધર્મે સ્વીકાર્યું છે.

પશુઓનો બીજો વર્ગ તે ઘેટા, બકરા કે મરઘાં જેવા પ્રાણીઓનો. આ વર્ગનો માણસજાતના ખોરાક ઉપરાંત બીજો ઝાઝો ઉપયોગ નથી ખોરાકને અર્થે જ આવા તમામ પશુઓને માણસે પોતાને કબજે કર્યાં છે. પોતાની ગરજ પ્રમાણે એમને જિવાડે છે, વધવા દે છે, અને અતે હોઠયાં કરે છે. માણસજાત માંસાહારમાથી ઊગરી ગઈ નથી ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ ચાલવાની જ. જેટલા લોકો માંસાહાર તણ શક્યા છે તેઓ આવાં પશુઓને મારે નહિ અને પાળે પણ નહિ. જેમની હત્યા થવાની જ છે, હત્યા માટે જ જેમને જિવાડવામા આવે છે, એવા પ્રાણીઓનો ઉછેર અહિંસક માણસ ન જ કરે.

પશુઓનો ત્રીજો વર્ગ તે ગાય, બેસ, ઘોડા, ઊંટ, હાથી, કૂતરાં, બિલાડા વગેરે પશુઓનો. માણસે આવાં પશુ પાસેથી સેવા લેવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે. આ બધાં પાળેલા જનવર ગણાય. મહેનત — કીમતી મહેનત — આપી આ બધાં જનવરો માણસના જીવનનાં સાથી થયા છે.

ગોસેવા

શકે કે દિલીપ પણ બચાવી ન શકે. મોટરોએ ઘોડાઓનો વૃત્તિચ્છેદ ધણો કર્યો છે અને હજીયે કરશે.

કુદરતી રીતે વધારેમા વધારે જીવવાની અનુકૂળતા ગાયબળદને છે. દૂધને માટે ગાય અને બેતીને માટે બળદ એ બંને અત્યંત આવશ્યક છે એમનો વૃત્તિચ્છેદ થાય તો હિંદુસ્તાનની સમાજરચના તૂટી જશે-અને નવી ઊભી થતા પહેલાં તે પશુઓની સાથે અસંખ્ય મનુષ્યો હોમાઈ જશે. એટલા માટે હૃદયધર્મ સાથે જીવનધર્મ પણ કહે છે કે ગાય-બળદની રક્ષા કરો.

ગાય અને બળદ બંનેની ઉપયોગિતા સરખી, અખડ હોત તો તો સવાલ ન હતો. બળદ હજીનું કામ ન હોય ત્યારે ગાડામાં જોડાય છે અને એ રીતે એ બિચારાની વૃત્તિ અગ્ન્યાહત ચાલે છે. વરસનો દરેક દહાડો સેવા આપવાની એને તક મળે છે, તેથી એ નિર્ભય છે. એનો વૃત્તિચ્છેદ થાય નહિ ત્યાં મુઘી એ નિર્ભયતા ટકવાની. ધધાદારને ભો નહિ

ગાયનું એવું નથી. એ બારમાસીના ફૂલની પેઠે અખડ દૂધ આપી શકતી નથી. એ વસૂકી જાય છે અને અમુક ઉમ્મર પછી એ નિરિન્દ્રિય થાય છે. પછી એ વાછરડા પણ ન આપી શકે અને દૂધ પણ ન આપી શકે. એવી સ્થિતિમાં ગાયનું રક્ષણ કરવું એ માણસનો ધર્મ છે. એ રક્ષણ ઓછામા ઓછે ખર્ચે અને અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે કરવું એ માણસની આવડતનો સવાલ છે. માણસે પોતાની તમામ બુદ્ધિશક્તિ અને યોજનાશક્તિ એની પાછળ ખરચવી જોઈએ! ગાયની પ્રજા પુષ્ટ થાય, એનું દૂધ વધે

ગે.સેવા

ભેંસને પાળી ન હોત તો સારુ થાત એ ખરું. પણ ભેંસને દુનિયામા સ્થાન જ નથી એમ નથી. કેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે જ્યાં બળદ કામ કરી ન શકે. ત્યાંની આબોહવા ને ખોરાક પણ બળદને સહે નહિ. એવે ડેકાણે પાડાઓ કામ કરે છે. એવે ડેકાણે પાડાની કિંમત બળદ કરતા વધારે હોય છે. મોટા પાયા પર આવ્યા પ્રદેશોની તપાસ કરી, બની શકે તેટલા પાડા ત્યાં મોકલી દેવા ત્યાં પાડા સગતા થશે, ખેતી વધશે, અને ખેડૂતોને લાભ થશે સ્વરાન્યમાં ખેતીખાતુ અને રેલવેખાતુ મળીને દેશને ખર્ચે જનવરોને જરૂર હોય ત્યાં મોકલી દેશે. આ વસ્તુ તદ્દન શક્ય અને વ્યવહારુ છે જ્યાં બળદ ન ટકે ત્યાં ગાય પણ ન ટકે. નિ સત્ત્વ ખોરાક પર ગાય નથી નભી શકતી. એવે ડેકાણે ભેંસ ભલે પોતાનું ધર કરે અને લોકોને દૂધ જેવો પૌષ્ટિક ખોરાક પૂરો પાડે

બળદ ન ચાલી શકે અને પાડા ચાલી શકે એવા સ્થાનો પરિમિત જ છે તેટલા પૂરતી જ ભેંસપાડાની ઉછેર રાખી હોય તો સારુ

બકરીનો સવાલ જરા જુદો છે. માણસે બકરાબકરી સાથે હજી ભક્ત્યભક્ષકની દષ્ટિ રાખી છે, સેવ્યસેવકની નહિ. એ બંને સંબંધનું, બંને દષ્ટિનું મિશ્રણ કરવું એ માણસને માટે અશક્ય હોવું જોઈએ. બકરી એ ગરીબ માણસની ગાય છે એ ખરું પણ જે બકરાને કંઈક કામ સોંપી શકે તે જ દૂધને માટે બકરી રાખી શકે. બકરું મરી ગયા પછી એના વાળ, ચામડાં વગેરેમાથી જે આવક થાય છે તેટલા પર આખો જન્મારો બકરાને પોષી ન શકાય એનાં

૬

ગોરક્ષાધર્મ

જેમને મુખદુઃખની લાગણી છે એવાં બધા સચેતન સત્ત્વો પ્રત્યે ફરતાનો પૂરેપૂરો અભાવ હોવો તેનું નામ અહિંસા. જીવમાત્રને અભયદાન દેવું, તેમનો ઘાત કરવા પ્રવૃત્ત ન થવું એ વ્યાપક અહિંસા છે.

(૧)

મનુષ્યની ધર્મબુદ્ધિ હજી એટલી ઊંચી કોટિએ નથી પહોંચી, મનુષ્યહૃદય હજી એટલું ઉન્નત નથી થયું એટલે આજની સ્થિતિમાં આખી મનુષ્યજાતિ પાસેથી વધારેમાં વધારે જો કંઈ આશા રાખી શકાય તો તે એટલી જ કે, તેઓ માણસ માણસ વચ્ચેનું પરસ્પરનું વેર ટાળે, એકબીજાનો ઘાત ન કરે, એટલું જ નહિ પણ, કોઈ કોઈને ન લૂંટે, તેમ જ કોઈ કોઈને અન્યાય ન કરે માણસ આટલે સુધી આવી પહોંચે તો ઘણું થયું કહેવાય.

કોઈએ અન્યાય કર્યો, કશાનો નાશ કર્યો, અથવા કોઈ સાથે વેર બાધ્યું હોય તોપણ તેને સજા કરવા ખાતર

ગાંધીજી

રોગોના જંતુઓ જેવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવો જે યંત્રો દ્વારા જ જોઈ શકાય અથવા જેમના અસ્તિત્વ વિષે જંતુ-વિદ્યાના નિષ્ણાતોના કહેવાથી જ આપણે જાણી શકીએ, તેમના જીવનમરણ વિષે, વિકાસ-વિનાશ વિષે અથવા સુખદુઃખ વિષે મનુષ્યહૃદય જાગૃત નથી હોતું તેમને વિષે પણ મનુષ્યનો કંઈક ધર્મ છે એ પ્રચાર કરવો કઠણ છે.

(૩)

હવે એવા જીવો રહ્યા કે જેમનો મનુષ્ય-જીવન સાથેનો સંબંધ હમેશનો છે તેમાંના એવા જીવો કે જેમને મનુષ્ય પકડીને પોતાના આશ્રિત નથી બનાવતો અથવા જેમની સેવા પોતે લેતો નથી, તેમનું રક્ષણ અને પાલન કરવાનો ધર્મ પણ તેને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમનું જીવન તો પ્રાકૃતિક ધર્મને અનુસરીને ચાલ્યું જવાનું. કીડી, મંકોડી, જંગલી કબૂતર, જંગલનાં બધાં પશુપક્ષીઓ, પાણીમાનાં માછલાં વગેરેનું પોષણ કરવું અથવા તેમનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું એ મનુષ્યનું ધર્મપ્રાપ્ત કર્તવ્ય નથી. એમ કરવું તે એક પ્રકારનો શોષ છે, વિનોદ છે અથવા દયાધર્મનો આધળો અતિરેક છે.

પણ મનુષ્યના આહાર માટે જે પ્રાણીઓનો આજે વધ થાય છે, તે વધ થતો અટકાવી શકાય તો ઉત્તમ છે પણ તેનો એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે મનુષ્ય-હૃદયને જાગૃત કરવું. એ સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી. ત્યાં ભક્ષ્ય-ભક્ષક-ભાવ નક્કી થયો છે ત્યાં દયાબુદ્ધિ ઉપજવવી એ ઘણું જ કઠણ છે. પશુપક્ષી, મત્સ્ય આદિનું, તેમનો વધ કરવા સારું જે પાલનપોષણ કરવામાં આવે છે તે શિકાર

હાથી, ઘોડો, જિંટ, ગધેડું, ખચ્ચર, આદિ પ્રાણીઓને, તેઓ આશ્રિત દશામાં રહેવાના છે ત્યાં સુધી, મનુષ્ય તરફથી અભયદાન મળવું જોઈએ.

આવું અભય એક જ શરતે આપી શકાય. અને તે એ કે, તે તે પ્રાણીઓનું પાલનપોષણ મનુષ્યને લાભકારક થવું જોઈએ. કંઈ નહિ તો તેમનાથી તેને નુકસાન તો ન જ થવું જોઈએ.

આપણા દેશમાં હાથી, ઘોડા, જિંટ એમનો પ્રશ્ન કંઈ મહત્વનો નથી. આ ત્રણે પ્રાણીઓનું જીવન જોખમમાં નથી. ગધેડાને માટે માણસને બહુ ખર્ચ નથી કરવો પડતો. તેની સેવા તે લગભગ મફત જ મેળવે છે. એટલે તેનો પ્રશ્ન નથી રહેતો.

હવે પ્રશ્ન રહ્યો માત્ર ગાય-બળદ અને ભેંસપાડા, એ એ પ્રાણીજાતિનો. એમાં ગાય-બળદની, તેમનાં જીવતાં, આપણને અમર્યાદ સેવા મળે છે, એટલે તેમના રક્ષણ-પોષણની અને તેમના ધરડા થયા પછી પણ તેમના પાલનની જવાબદારી આપણે શિર રહે છે એમાં બળદ તો અખંડ સેવા આપે છે એટલે એની ઉપયોગિતા તો સ્વયંસિદ્ધ છે; તેનો વધ બનતા સુધી કોઈ ન કરે. ગાયની ઉપયોગિતા તેના દૂધના પ્રમાણમા ઓછીવત્તી થાય છે. અને તેથી તેનું જીવન સંકટમાં પડ્યું છે. બળદની માફક ગાય પણ જો મનુષ્યને હમેશાં લાભકારક થઈ પડે તો તેનો વધ કરવા કોઈ સહસા તૈયાર ન થાય.

ગાયને માથે બીજા પ્રકારનું પણ એક સંકટ આવી પડ્યું છે. ભેંસને તેના એક મોટા પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે આગળ

છે કે, આપણે ભેંસનું દૂધ અને તે દૂધમાંથી તૈયાર થતા બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. ભેંસ કે પાડાની કંઈ પણ સેવા સ્વીકારવી નહિ એમ એક વખત ઠરાવ્યું એટલે પછી ભેંસ સસ્તી પડે કે મોઢી પડે, તેનું દૂધ પૌષ્ટિક અને વધારે હોય કે ન હોય, એની સાથે આપણે કશો જ સંબંધ નથી. ગાય સાથેનો ઋણાનુબંધ જો આપણો છે તે જ કાયમ રહે છે.

ગાય અને તેના વગને આટલું અભયદાન આપ્યા પછી તેનું દૂધ શી રીતે વધે અને કસદાર થાય તેની ચિંતા તો એની મેળે જ આપણે કરવી પડવાની. એનું શાસ્ત્ર ઘણું આગળ વધેલું છે. આપણે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ.

ખીજું એ કે અત્યારસુધી ગાયને આપણે જો અન્યાય કર્યો છે તેનું સ્મરણ કરીને આદર્શ ગોપાલન દ્વારા જો કંઈ લાભ થાય તે બધો જ ગાય અને તેના વંશના રક્ષણમાં વપરાવો જોઈએ. ખાદીકાર્યનો છેવટનો આધાર જેમ મંન્યાસવૃત્તિથી રહેનારા પરોપકારી, ત્યાગી, નિર્લોભી સમાજ-સેવકો ઉપર રહે છે, તેમ જ ગોરક્ષાનો આધાર પણ મંન્યાસ-વૃત્તિવાળાં, ગોભક્ત, સમાજસેવક સ્ત્રી-પુરુષો ઉપર જ રહેશે. માણસનો બોજ ગાય ઉપર ન પડે અને ગાયનો બોજ માણસ ઉપર ન પડે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. લોકોને ગાયનું દૂધ, દહી વગેરે જોટલું બને તેટલું સસ્તું મળે અને ગાયની ઉપયોગિતા અને કિંમત જોટલી વધારી શકાય તેટલી વધે, તો જ ગાય નિર્ભય થઈ જાય. એ કેટલા દુઃખ અને શરમની વાત છે કે

છાણુથી લીધેલી જગ્યાએ મુસલમાન પોતાની નિમાજ નહિ પઢે. બ્યારે શુદ્ધ માટીથી લીધેલી જમીન બનેને માટે પવિત્ર છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જોવું છે.)

ગાયનું સ્વાભાવિક મરણ થયા પછી પણ તેના પાળનારાને તેનો વધારે ઉપયોગ કરી લેતાં આવડે એ જોઈએ. ગાયનો વધ કરવો એ પાપ છે પણ સ્વાભાવિક મરણથી મૃત ગાયનું ચામડું, તેની ખરીઓ, શીગડાં, હાડકાં. આંતરડાં અને માંસ એ બધાનો કંઈ ને કંઈ ઉપયોગ કરતાં આપણને આવડે એ જોઈએ. મરેલા જનવરનું માંસ કદી પણ ખાવાના કામમાં ન લેવું જોઈએ કારણ મુઝદાલ માંસથી શારીરિક તેમ જ માનસિક આરોગ્યનો નાશ થાય છે અને તે જીગૃહ્સા ઉપજાવે છે. તેમાં અનેક જંતુઓ પડે છે અને તે અનેક રોગોનું ઘર હોય છે

સ્વાભાવિક મરણથી મરેલી ગાયનું માંસ જમીનમાં દાટીને તેનો ખાતર માટે ઉપયોગ કરી શકાય. શીગડા અને ખરીમાંથી સરેસ બને છે. સરેસ કાઢી લીધા પછી જે કૂચાઓ રહે છે તેમાંથી ઉત્તમ ઘસો તૈયાર કરી શકાય. સ્વાભાવિક મરણથી મૃત ગાયનું ચામડું અત્યંત પવિત્ર માની તે જ વાપરવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ ગાયનાં હાડકાં ચામડાંનો વેપાર આજે ગોલક્ષકોના હાથમાં છે તેથી ગાયોની કતલ વધે છે. આ વેપાર ગોસેવકોના હાથમાં જવાથી નેટલા પ્રમાણમાં તે કતલ ઓછી થશે, અને એ વેપારમાં થતો મોટો નફો પણ ગોસેવામાં વપરાશે. ‘હત્યાચર્મ’ને કમાવવું સહેલું છે ‘મૃતિચર્મ’ને કમાવવા માટે વિશેષ કળા જોઈએ છે. ખરા ગોસેવકોએ તે કળા શીખીને

કામધેનુ

[રા. બ. ટાલ્માડીના નિબંધમાંથી ગોપાલનને લગતો ભાગ આપ્યો છે. 'નવજીવન'માં ગોરક્ષાનો જે રામબાણુ ઉપાય બતાવ્યો છે એને આ ઉપરથી પુષ્ટિ મળે છે. રાવબહાદુરે ગોપાલનનો ઉપધધા દાખલ વિચાર કર્યો છે એ રીતે ગોપાલન અવશ્ય ઉપયોગી છે. પણ ગોરક્ષાના મહત્તર આદર્શમાં ઉપધધો ગોતી કાઢવાનો લઘુતર આદર્શ તેમ જ જેની વાચક કલ્પના કરી શકે તે બીજા પણ સમાર્થ જન્ય છે મહાવ્યાધિનો ઉપાય જાણ્યા પછી એ ઉપાયનો પ્રયોગ કેમ કરવો તેનો માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ. જે ન્યૂનતાઓ બધા કબૂલ કરે છે અને તરત દૂર કરવા ઇચ્છે છે એ ન્યૂનતાઓને પૂરનારું લોકશિક્ષણ એ જ માર્ગ છે, એમ કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકશે. આ લોકશિક્ષણ એટલે આદર્શ દુગ્ધાલય, આદર્શ ચર્માલય અને આદર્શ ગોકુલ ચલાવીને પ્રજાને પ્રત્યક્ષ પાઠ આપવા. મેં પૂર્વે બતાવ્યું છે તેમ, આ ત્રણ વસ્તુ એકત્ર કરીને ચલાવવી પોસાય એમ છે

મો ૦ ક૦ ગાંધી]

ગોપાલન હિંદુસ્તાનમાં ફોતેહમદ નીવડવાનો પૂરો સંભવ છે એટલે એને પૂરું ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે. યુરોપમાં ઢોરને મુખ્યત્વે દૂધ તથા ખોરાકને અર્થે રાખે છે. ખેતી ઘોડાની મદદથી અને હવે મોટરથી થાય છે; જાણમૂત્રને કેકાણે કૃત્રિમ ખાતર મોટે ભાગે વપરાય છે પણ આપણા

ગોસેવા

ભેંશ વધારે ખોરાક ખાય છે ને ગાય ભૂખે મરે છે. ભેંશની હસ્તીથી આપણો ઢોરનો પ્રશ્ન બહુ વિકટ બન્યો છે.

કેટલાક કહે છે કે, ગાયના દૂધમાથી ભેંશના જેટલું માખણ નથી કિતરવું. આજ ગાયની પડતી દશામાં આ ખરું હશે. પણ એને સારો ખોરાક મળે, એની ઓલાદનું ધ્યાન રહે, તો ગાયના દૂધમાથી ભેંશના જેટલું જ માખણ મળે. યુરોપમાં ભેંશ પાળતા નથી, છતાં ગાયના દૂધમાથી પુષ્કળ માખણ મેળવે છે. આપણે પણ એમ જ કરી શકીએ. ઢોરની ઓલાદ સુધારીએ તો ગાય દૂધ તથા બળદ બેય આપે આપણી હાલની રીત અર્થઘાતક છે.

બીજી દૃષ્ટિએ પણ ઢોરસુધારો આવશ્યક છે. ધાર્મિક કારણે જીવાન ઘરડાં, દૂબળાં જ્નેરેતાં, સાજાં માદાં, અપંગ અક્ષત, ઢોરમાત્રને આપણે પાળીએ છીએ. યુરોપમાં નકામા ઢોર ખાટકીવાડે જાય છે. આ આપણને અનુકૂળ નથી. એટલે નબળાં ઢોર જન્મે ને પછી એને મરણપર્યંત પાળીએ એના કરતાં નબળા ઢોરનો જન્મ જ ન થવા દેવો એ વધારે સારું છે.

વળી દિવસે દિવસે બળદ દુર્લભ અને મોંઘા થતા જાય છે, અને બળદ વેચાતા લેવામાં દૂબળા ખેડૂતને દેવામાં કિતરવું પડે છે. ઢોરની ઉત્તમ ઓલાદો દેશના દરેક ભાગમાં સુખી નથી રહી શકતી, તોપણ બધાં હવાપાણીમાં કામ કરે એવી કેટલીક સારી ઓલાદ આપણી પાસે પડી છે. ગમે તેમ પણ સ્થાનિક નબળા ઓલાદમાં બહારથી સારું લોહી દાખલ કર્યું હોય, અને સાધારણ બળદોને ખસી કરીને તેમનો વંશવિસ્તાર અટકાવ્યો હોય, તો આખા દેશનાં ઢોરની સ્થિતિ સુધરે

ગોસેવા

વધારે સારુ અને વધારે જથ્થામાં દૂધ મળશે, જેથી તેમનું તથા તેમના પરિવારનું શરીર સુધરશે ગોરક્ષાને કારણે આજ દેશનો સપ તૂટે છે, તેને ઠેકાણે દેશની સ્થિતિ મુધરે એમ કરવું જોઈએ

ગોરક્ષક દેશમાં વર્ષે વર્ષે પરદેશથી કેટલાય લાખ રૂપિયાના દૂધમાખણના ડબ્બા આવે એ શોચનીય છે દોરતી દુર્દશા એ આમાં કારણભૂત છે જ. પણ કોઈ પણ ધધાની ફતેહને સારુ વ્યવસ્થા આવશ્યક છે. આ વ્યવસ્થાને અભાવ એ પણ એક કારણ છે. ગુજરાતમાં કાચુ સોનું પાકે છે એમ કહેવાય છે, છતાં તે પછાત છે તે વ્યવસ્થાને અભાવે. સ્પર્ધાના આ યુગમાં વ્યક્તિની ચતુરાઈ એકલી કાર્યસાધક નથી બનતી, પણ વ્યક્તિના પ્રયત્નને યોગ્ય વલણ તથા વેગ આપનાર સઘશક્તિ કાર્યસાધક થાય છે યોગ્ય વ્યવસ્થા હોય તો, દૂધને જનતુરહિત કરવાના ને એવા બીજા સંચાની મદદથી એકલુ ગુજરાત જ સોધે લાવે આખા મુબઈને દૂધ પૂરું પાડી શકે. છતાં, વ્યવસ્થાને અભાવે, ગૂજરાતથી બ્રહ્મદેશ માખણ જતુ તે પણ બધ થઈ ગયું છે, ને એને ઠેકાણે વ્યવસ્થિત ઓસ્ટ્રેલિયાએ પગપેસારો કર્યો છે. વ્યવસ્થા ધધામાત્રનો આત્મા છે, અને આપણા દેશના ગોપાલનના ધધાની ઉન્નતિને અર્થે આવશ્યક છે; એટલું જ નહિ, પણ ખેડૂતોના બીજા ઉપધધાની ફતેહને સારુ પણ જરૂરની છે પરંતુ આપણે આશા રાખીએ કે સહકાર-પ્રવૃત્તિથી આ દિશામાં આવશ્યક ઉત્તેજન મળશે.

તા. ૨૮-૪ '૨૯

ગોસેવા

પાંજરાપોળોમાં હમેશા સારી સંખ્યામાં ગાયો હોય છે. આમાંથી ઉત્તમ પ્રકારની ગાયોને ચૂટી કાઢી તેમને ઉત્તમ જાતના આખલાની જોડે મેળવવી જોઈએ. આમાંથી ઉત્પન્ન થતા સારામાં સારા વાછડાને તારવી, તેમને આખલા તરીકે ઉછેરી, ગામડાંમાં મોકલી દેવા જોઈએ. ગામડાના આખલાઓ, જે લગલગ નકામા જેવા થઈ ગયા છે, તેમને ખસી કરવા જોઈએ, અથવા તેમને પાંજરાપોળોમાં મૂકી ગાયનો સ્પર્શ કરતા અટકાવી દેહાંત લગી પાળવા જોઈએ. પાંજરાપોળોના બીજા વાછડાઓને ખસી કરી સારા ખેડૂતોને વેચવા જોઈએ. સારી વાછડીઓને સંભાળપૂર્વક ઉછેરી તેમની સરસ ગાય કરવી જોઈએ.

જે પાંજરાપોળમાં સારી જાતની ગાય જોવામાં ન આવે ત્યાં હજારો ગાયો જે કતલખાનામાં ચાલી જાય છે તેમાંથી વીણી કાઢી દાખલ કરવી જોઈએ. જે ગાયો સારા વાછડા કે વાછડી આપવાને લાયક ન ગણાય તેને અલગ વાડામાં પૂરી આખલાઓને મળતા અટકાવવી જોઈએ ત્યાં તેમને મરતાં લગી સંભાળપૂર્વક પાળવી જોઈએ. અને પાંજરાપોળમાં વાછડાઓના ભાગ કરતા વધારે દૂધ ઉત્પન્ન થાય તો, પાંજરાપોળને અંગે દુગ્ધાલય રાખી શુદ્ધ અને સસ્તુ દૂધ પ્રજનને સારું તૈયાર કરવું જોઈએ. આમ કરતાં પાંજરાપોળની આવકમાં વધારો થાય અને છેવટે તે સ્વાશ્રયી પણ બને.

પાંજરાપોળને સારું પૂરતી જમીન હોય તો ત્યાં તેમાં રહેતાં ઢોરોના જાણુમૂતર અને મૂએલાં ઢોરોનાં હાડકા વગેરેથી અમૂલ્ય ખાતર બને, અને તે વડે ઢોરોને સારું ધાસને બદલે

ગાંધીજી

અમારખાતું રાખવામાં આવે તો ઢોરની રક્ષાને અર્થે લાખો રૂપિયા બચે.

સૌ કોઈ જાણે છે કે ચાલુ પાંજરાપોળો ભલા મહા-જનોના હાથમાં હોય છે. પણ તેમને ઝીણવટથી વ્યવસ્થા કરવાનો સમય નથી, અને સમય હોય તો શક્તિ નથી. આ કામમાં સેંકડો ભણેલા નવયુવકોને તૈયાર કરીને રોકી શકાય. આમ ભણેલા અને ધનિક વર્ગની વચ્ચે સહકાર સાધીને પશુપાલન અને વર્ધનને સારુ પાંજરાપોળને એક મહાશક્તિ ધરાવનારું સાધન બનાવી શકાય.

એટલે જેની જરૂર છે તે તો સાહસ અને કાર્યદક્ષતા. આપણે ઉમેદ રાખીએ કે પાંજરાપોળોના વ્યવસ્થાપકો પોતાની જવાબદારી સમજશે.

તા. ૬-૬-૨૮

યશવંત મહાદેવ પારનેરકર

ગાસેવા

કે, ગોવાળો ઘણી વાર તેમના ખેતરોમાં ગાય ચરાવે છે અથવા ખેતરોમાંથી ગાયોને ખવરાવવા પાક કાપી જાય છે. ખેતી ધીમે ધીમે છોડવામાં આવે છે તેનું આ પણ એક કારણ છે. શહેરીઓને શી રીતે ખખર હોય કે, તેઓ જે દૂધ વાપરે છે તેના મૂળમાં આમ પાપ રહેલું છે.

અને આટલા પાપ પછી પણ ગોવાળને લાભ થાય છે ખરો? ભાગ્યે જ. કારણ ધાંચી અને દૂધના વેપારી તેની પાસેથી લઈને દૂધ વેચે છે, તેને પૈસા ધીરે છે, અને તે તે ગોવાળનું લોહી ચૂસવામાં કમી નથી રાખતો. એ ધાંચી અનેક રીતે દૂધમાં સેળભેળ કરે છે, અને ગ્રાહકને જે દૂધ પહોંચે છે તે ખરાબ, અપત્થ, દૂધ જેવું એક પ્રવાહી હોય છે.

આ દશા સુધારી શકાય? રસ્તો છે ખરો. દરેક ગ્રાહક પ્રામાણિક જગ્યાએથી જ દૂધ લેવાનો ઠરાવ કરે. થોડા પૈસા વધારે પડશે પણ સ્વચ્છ દૂધ મળશે એટલે તે મોઢું ન પડે. પણ એ પ્રામાણિક સ્થાન ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. શહેરોના ધનિકોએ ભેગા થઈને ગમે તેટલે ખર્ચે પણ તબજોની સલાહ મેળવી એક એ ગોશાળા ખોલવી જોઈએ, અને ત્યાંથી ગરીબ તવંગરને, જેમ ટપાલની ટિકિટ એક જ ભાવે મળે છે તેમ, સરખે ભાવે સ્વચ્છ દૂધ મળવું જોઈએ. થોડી લોકસેવા હોય તો આ પ્રશ્નનો નિકાલ ન થાય એમ નથી. નાગરિકોની બીજી કોઈ નહિ તો એટલી ફરજ તો છે જ કે, શહેરના દરેક બાળકને ઉત્તમ, સસ્તું દૂધ જોડવું જોઈએ તેટલું મળી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

તા. ૨-૬-૨૮

ચશવંત મહાદેવ પારનેરકર

ଗାନ୍ଧୀ ସାହିତ୍ୟ

ମହାତ୍ମା

ગોસેવા

૨. જેમને ત્યાં ગાયબળદ માંદા પડે ચા અશક્ત થઈ જાય અને તેમના પાલનને માટે માલધણીની આયપત ન હોય ત્યાં તેવા આસામીઓ પાસેથી તેવાં જનવરોને મેળવી લેવાં.

૩. ચાલુ પાંજરાપોળો તેમ જ ગોશાળાઓની વ્યવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરવું, તેમની સુવ્યવસ્થાનો ખંદોબસ્ત કરવામાં વ્યવસ્થાપકોને સહાય આપવી અને નવી પાંજરાપોળો અને ગોશાળાઓ સ્થાપવી.

૪. ગોશાળાઓ તેમ જ પાંજરાપોળો મારફત અગર બીજા સાધનો દ્વારા નમૂનેદાર ઢોરઉછેર કરવો, સરસ ગાયો રાખીને સસ્તા દૂધનો ફેલાવો કરવો.

૫. મૂએલા જનવરોના ચામડાં ઇત્યાદિ માટે ચમારખાના કાઢવા અને એ દ્વારા દૂબળાં જનવરોને આજકાલ દેશાવર ખાતે ચડાવી દેવામાં આવે છે તે નિકાસને રોકવી.

૬. ચારિત્ર્યવાન ગોસેવકોને શિષ્યવૃત્તિ દઈ ગોસેવાના કામની તાલીમ આપી તૈયાર કરવા.

૭. ગોચર વગેરેનો આજકાલ નાશ થતો જાય છે તેના કારણે તપાસવા અને તેના હાનિલાભ સંબંધી તપાસ કરવી.

૮. બળદને ખસી કરવાની જરૂર છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી, કારણ ખસી કરવાની ક્રિયામાં ધાતકીપણું રહેલું છે. અને ખસી કરવાનું જરૂરી અને ઉપયોગી માલૂમ પડે તો એ ક્રિયા કરવાનો કોઈ નિર્દોષ ઉપાય છે કે કેમ તેની ખોજ કરવી અને જરૂરી જણાય તો આ ક્રિયામાં સુધારણા કરવાના ઉપાયો યોજવા.

૯. મંડળનાં કાર્યોને માટે દ્રવ્ય એકત્ર કરવું.

૧૦ અને ગોરક્ષાને અંગે બીજાં જે કંઈ સાધનો આવશ્યક અગર ઉચિત જણાય તે યોજવા.

સંભોધો

અઢારથી વધુ વર્ષની ઉમ્મરની જે કોઈ પણ સ્ત્રી અગર પુરુષ આ મંડળના ઉદ્દેશને સ્વીકારે, અને

૧. વાર્ષિક પાંચ રૂપિયા લવાજમ આપે, અગર તો

ગોસેવાસંઘ

[ગોસેવાસંઘની બેઠક મે માસની ૨૮મી તારીખે ઉદ્યોગમંદિરમાં મળી હતી. તેમા નીચે પ્રમાણે બધારણ મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું આ સેવકસંઘમા ઘણાની ભરતી થાય એ ઇચ્છવાનું છે. પણ એની સાથે આટલી ચેતવણી આપવાની પણ જરૂર છે કે પૈસાનું, સૂતરનું કે ચામડાનું લવાજમ ભરીને જ સેવક થવાય નહિ. સેવકનાં જે કર્તવ્યો બતાવ્યા છે તેમાં કેટલાંક ફરજિયાત છે તે કેટલાંક આવશ્યક છતાં પ્રયત્ન કરવાપૂરતાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. તે કર્તવ્યોમાંનાં ફરજિયાતનું જેઓ પાલન કરે તે પ્રયત્નપૂરતાંને વિષે પ્રયત્નવાન રહે તે જ સેવક તરીકે પોતાનું નામ નોધાવી શકે. જેને ગોસેવાની ધગશ લાગી હોય તેને સારું એ કર્તવ્યોનું પાલન મુશ્કેલ નથી. જેઓ ફરજિયાત કર્તવ્યોનું

‘ગોસેવાસંધ’ એવું નાનું નામ* ધારણ કરે છે, અને એ સઘના નીચે પ્રમાણે સ્થાયી સભ્ય નીમે છે (સભ્યોના નામ વ્યવસ્થા-વિભાગમાં આપવામા આવ્યા છે.)

“આ સઘને મડળનું કામકાજ, વ્યવસ્થા, અને નાણાં તથા માલમિલકતનો કબજો હાથે રાખે માટે સોંપી દે છે. પૈસા ખર્ચવામા, ઉક્ત પ્રયોગો ચલાવવામા, પોતાની સંખ્યા વધારવામા, કોઈ સભ્ય નીકળી જતા અથવા મરણ પામતા બીજાને નીમવામા, કોઈ સભ્યને બહુમતીથી બરતરફ કરવામા, બીજી રીતે મડળના ઉદ્દેશોનો અમલ કરવામા, સઘની વ્યવસ્થા સારું નિયમાવલિ તથા ધારાધારણ ધડવામા અને સમયાનુસાર એમા ફેરફાર કરવામા એ સઘ પૂરી સત્તા ભોગવે.”

ઉદ્દેશ તથા સાધનો

આ ઠરાવની રૂએ ગોસેવાસઘની સમિતિએ નીચે પ્રમાણે નિયમો ધડ્યા. ગોસેવાસંધનો ઉદ્દેશ અને તે સફળ કરવાના સાધનો માજી ગોરક્ષામંડળના ઉદ્દેશ અને સાધનોને અનુસરશે. (તે ઉદ્દેશ અને સાધનો આગળના પરિશિષ્ટ ૧ માં આપ્યા છે તે જુઓ)

* આ નવું નામ કેવી રીતે પડ્યું તેની સમજ ગાંધીજીએ ૨૯-૭-૨૮ના ‘નવજીવન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પોતાના લેખમા આ પ્રમાણે આપી હતી:—

‘અખિલ ભારત ગોરક્ષામંડળ મટી વીસેક માણસોનો ગોસેવાસઘ બન્યો. મૂળ મુસદ્દામાં નવું સૂચવેલું નામ ગોરક્ષામંડળ હતું. તેને બદલે જમનાલાલજીની તીક્ષ્ણ ને વસ્તુનિયતિને ઓળખનારી બુદ્ધિએ ગોસેવાસઘ નામ સૂચવ્યું, ને તે હાજર રહેલા સભ્યોને ભાવ્યું. બુદ્ધિમાં, બળમાં, સંખ્યામાં નાનો સમુદાય ગોરક્ષાનો દાવો જ કેમ કરે? એનાથી સેવાનો નમ્ર ધર્મ પાળવાનો પ્રયત્ન જ થઈ શકે. તેથી ગોરક્ષામંડળને બદલે ગોસેવાસઘનું નામ નાના મડળને સારું વધારે યોગ્ય હતું’

ገጽ ፩

[illegible][illegible]

Իհիկ Իհե Դի ԻԲԻ ԷԻ՝ ԷԻ ԷԻԻ ԼԵ ԵԵ ԻԲԵԻԼԵ
 ԼԵԻՅԻ ԻԲԵ ԵԻԼԼ ԴԻԻԻԷԷ ԷԻ ԻԷ ԷԻԻԷ ԷԻԻԷ Է

[illegible]

१२०,५६ १५१६५६

ਪ੍ਰਤੀਨਿਦ

[illegible][illegible][illegible]

ህይወት ሆኑክ ርክቷ

13. 12. 1919

બળદ વિ. મોટર

કાકા સાહેબ લખે છે —

“હાલ જ્યાં હું રહું છું ત્યાં એક બાજુ રેલવેરસ્તો છે અને સામી બાજુ પૂનેથી મુંબઈ જતો ગાડીરસ્તો છે. રેલવેને રસ્તે મહારાષ્ટ્રના કારકુનો ને ફૂલીઓ મુંબઈ જતા દેખાય છે. ગાડીને રસ્તે એકલી બળદગાડીઓ જ નથી રહી. ઘોડાગાડી તો લાગ્યે જ નેવા મળે. આખો દિવસ મોટરોની અને મોટર-બસોની દોડાદોડ નેવા મળે છે. ‘બસો’માં બીડ તો અસહ્ય હોય છે, પણ ઝડપના લાભનો વિચાર કરી લોકો એ જ પસંદ કરે છે.

“આ બે ચાર વરસમાં મોટરોની જાળ રેલવે જેટલી અથવા એથીયે વધારે ફેલાઈ હોવી જોઈએ. રેલવેનો નફો આપણા લોકોના હાથમાં આવતો જ નથી. એના પ્રમાણમાં મોટરો સોરી ગણાય. પણ મોટરોની કિંમત અને પેટ્રોલના ભાવમાં નફાનો મહત્વનો ભાગ પરદેશ જાય છે. પણ હું તો જુદી જ દૃષ્ટિએ આ મોટરોની જાળથી ડરી ગયો છું. પરદેશી કાપડથી જેમ ખેડૂતો ઉપર વરસના ચાર મહિનાની નવરાશ લદાઈ ગઈ અને તેઓ ભૂખે મરવા લાગ્યા, તેમ મોટરોને લીધે ખેતીના બળદો ઉપર છ આઠ મહિનાની નવરાશ લદાઈ ગઈ છે. બળદો આ નવરાશને લીધે ભૂખે મરતા નથી પણ ‘જીવે’ મરે છે.

અહીં તૈયાર થતાં નથી. સહેજે એ ધંધો આ દેશમાં દાખલ થાય એમ પણ નથી. તેથી ધડિયાળ વાપરીને આપણે, જેમને આપણા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, એવા અહીંના કોઈને ભૂખે નથી મારતા પણ પરદેશી કાપડ વાપરીને આપણે આપણા બાઈઓના ચોખ્ખો દ્રોહ કરીએ છીએ. તેમ જ્યાં રેલવે જતી નથી ત્યાં મોટરો વાપરીને પણ આપણે ખેડૂતોની અને ખેતીનાં ઢોરોની જીવનયાત્રા અધરી કરી મૂકીએ છીએ. મને લાગે છે, સ્વદેશીની દૃષ્ટિએ તેમ જ ખેતી અને ગોરક્ષાની દૃષ્ટિએ આ મોટરની જાળનો વિચાર આપણે કરવો ઘટે છે. આપણે વખતે તરત કશું કરી ન શકીએ એક ખાદીને પહોંચી વળીએ તોયે ધાણું થયું એ પણ ખરું છે. છતાં, વસ્તુતઃ મોટરનો પ્રચાર એ લગભગ પરદેશી કાપડ જેટલો જ અનિષ્ટ છે એટલું આપણે મન સાથે નક્કી કરીએ તો તે ઇષ્ટ જ છે.”

કાકાસાહેબના ઉદ્દગાર મનન કરવા લાયક છે, — વિશેષે કરીને હાલ ખરી ગોરક્ષાના ઉપાયોના વિચારો લગભગ દરેક અઠવાડિયે ‘નવજીવન’માં કરવામાં આવે છે ત્યારે. જેમ આપણે દૂધ ખાવું બંધ કરીએ તો ગાયની રક્ષાનો પ્રશ્ન, ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તે છતાં, પ્રજા નહિ ઝીલી શકે, તેમ જ ગાયના વશજોને ખેતી છત્યાદિના ઉપયોગમાં લેતા આપણે બંધ થઈએ તોપણ તેઓની રક્ષા અશક્ય થઈ પડે. જે વસ્તુથી નિરતર આર્થિક હાનિ જ થયે જાય તે વસ્તુને આ જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્ય હજી સુધી નિભાવી શક્યો નથી. તેથી જ મેં ઘણી વેળા સૂચવ્યું છે કે, જ્યાં ધર્મ અને અર્થ એ બેય સાથે નથી ચાલી શકતા ત્યાં કાંતો ધર્મ ખોટો છે અથવા અર્થ કેવળ સ્વાર્થ છે, સાર્વજનિક નથી શુદ્ધ ધર્મમાં શુદ્ધ અર્થ હમેશાં

૪

આશ્રમની ગોશાળાના આંકડા

[પા. ૫૦ પર હલ્દેખેલા સત્યાગ્રહાશ્રમની ગોશાળાના મહા માસના ખરચ તથા આવકના આંકડા, ખાણની વીગતો ને તેનું ખરચ છાણને તા. ૮-૫-૨૭ના નં છ૦ માંથી નીચે આપ્યા છે. —પૃષ્ઠ ૧૧૬.]

ગાય ભેંસનાં નામ	મહામાસનું	રોજની	ખાણની	સામાન્ય	કુલ ખર્ચ	દૂધની
દૂધ	સરેરાશ	કુલ કિંમત	ખર્ચ		કિંમત	
સાવિત્રી	૩૩૧	૧૧૧=	૨૦-૧૦-૬	૧૨-૯-૬	૩૩-૪-૦	૪૧-૫-૬
ગોમતી	૨૬૧૥	૯	૧૬-૧-૬	૧૨-૯-૬	૨૧-૩-૦	૩૨-૧૦-૦
નંદા	૧૮૮	૬૥	૧૬-૧-૬	૧૨-૯-૬	૨૮-૩-૦	૨૩-૪-૦
સરયૂ	૩૧૩૥	૧૦૥=	૨૦-૯-૬	૧૨-૯-૬	૩૩-૪-૦	૩૯-૩-૦
નાની તાપી	૨૦૮૧	૭૩=	૧૬-૧-૬	૧૨-૯-૬	૨૯-૩-૦	૨૬-૮-૦
કાશી	૨૮૮૥	૯૥=	૧૬-૧-૬	૧૨-૯-૬	૨૯-૩-૦	૩૫-૯-૬
ગોદાવરી	૨૮૭૥	૯૥=	૨૨-૧૩-૬	૧૨-૯-૬	૩૫-૭-૦	૨૫-૧૧-૦
નર્મદા	૨૩૨૥	૮	૧૬-૧-૬	૧૨-૯-૬	૨૯-૩-૦	૨૯-૧-૦
મોટી તાપી	૩૭૮૥	૧૩)	૨૦-૧૦-૬	૧૨-૯-૬	૩૩-૪-૦	૪૭-૫-૬
જમની	૧૦૬	૩૥=	૧૮-૧-૬	૧૨-૯-૬	૩૦-૧૩-૦	૧૩-૪-૦

૪૧-૫-૬

સાબરમતી	૨૦૫૧	૭)-૧	૧૮-૧-૬	૧૨-૬-૬	૩૦-૧૩-૦	૨૫-૧૦-૬
ચંદ્રભાગા	૧૫	૫	૪-૧-૦		૪-૧-૦	૧-૧૪-૦
ખાડી			૧૩-૫-૬		૧૨-૫-૬	
કાળી કોસ	૨૬૬૧૧	૧૦)૩૧૧	૨૨-૧૦-૬	૧૨-૬-૬	૩૫-૦-૦	૪૧-૬-૦
કાળીનું નેહુ	૨૭૮	૬૧-૧	૨૨-૧૦-૬	૧૨-૬-૬	૩૫-૪-૦	૩૬-૧૦-૦
(પહેલવેતરી ખાડી)						
ભૂરી કોસ	૨૩૪૧૧૧	૮)-૧	૨૨-૧૦-૬	૧૨-૬-૬	૩૫-૪-૦	૩૩-૦-૦
ભૂરીનું નેહુ	૩૮૦૧૧	૧૩)=	૨૨-૧૦-૬	૧૨-૬-૬	૩૫-૪-૦	૫૩-૮-૦
(પહેલવેતરી ખાડી)						૧૩-૧૩-૬
બકરા	૨૧૮૧૧૧	૭૧૦૧૧૧	૪-૦-૦			

*૧૮૮-૧૪-૬

૪૬૪૧૧-૨-૦ ૩. ૫૪૧-૧૪-૬

૧૨૫-૨-૦

૩૧. ૫૨૦

* પંદર દહાણુ ગોઠા પ્રાણી અને થોડા બકરા વચ્ચે સામાન્ય અર્થનો આકરો બહુ મોટો દેખાય છે પણ તેમ આખા કુટુંબનો બાર કમાતા માણસ પર પડે છે, તેમ આ આખી ગોશાળાના દોરનો બાર નેટલા દહાણુ હોય તેને માથે ફાળે પડતો નાખ્યો છે. બકરા પર અર્થનો હિસ્સો નથી મુકાયો તે ખાતાની ભૂલથી રહી ગયેલ છે.

૧ આ અર્થની રકમ ફેધ નહિ વેચાતા વધેલ તેને વસોવતાં ને જોડે પડી તે છે.

